

АЗƏРБАЈЧАН ДИЛИ
ВƏ ƏДƏБИЈЈАТ

тəғриси

АЗƏРБАЈЧАН
МƏКТƏБИ

БАКЫ-1982

2

ВƏ

ƏДƏБИЈАТ ТƏДРИСИ

(Методик мəчмуə)

«Азəрбајчан мəктəби»

журналына əлавə

Апрел—июн

1982

№ 2 (114)

МҮНДƏРИЧАТ

Методика вə тəчрүбə

Ə. Əфəндизадə — Азəрбајчан дилиндən тəкмиллəшдирилмиш програмларла ишин тəшкили јекунлары вə гаршыда дуран вəзифəlэр һаггында	3
Ш. Микајылов — Əдəбијатдан тəкмиллəшдирилмиш програмларла ишин тəшкили вə гаршыда дуран вəзифəlэр һаггында	14
Ш. Мəммədov — VIII синифдə «М. Фүзули» мөвзусунун тəдрисиндə фолклора даир информасијалардан истифадə	23
Б. Мəммədov — Информасијанын сыхлашдырылмасы тəлим-тəрбијə просесинин оптималлашдырылмасы јолларындан бири кими	Л
С. Кəримов — Һал вə мənсубијјət шəкилчилəринин тəдрисинə даир	Д
Ə. Һачыјева — Азəрбајчан дили дərслəриндə изаһлы-иллүстратив методдан истифадə имканлары	40
Ə. Һүсəјнов — «Мəһман» повестини нечə тəдрис едирəm	46
Б. Һачыјев — Синифдənхарич тəдбирлэр просесиндə Низами мөвзусунда јазылмыш əсəрлəрин өјрəнилмəsi тəчрүбəсиндən	53
С. Рүстəмова — Синифдənхарич оху илə əлагədар «Искəндэрнамə» поемасынын өјрəдилмəsi тəчрүбəсиндən	57

Бəдии əсəрлəрин дяли

Ə. Бədəлова — «Баһар сулары» əсəринин тəдриси һаггында	61
--	----

Нәзәри гејдләр

- В. Пашајев** — XIX әсрин II жарысында Азәрбајчан комедиясынын бә'зи мәсәләләри 66
- З. Рәһимов** — С. Вургун јарадычылығында новаторлуг 75
- Б. Чәлилов** — Гошулма әлагәли табесиз мүрәккәб чүм-ләләр һаггында 80

Методик ирсимиздән

- Ч. Әһмәдов** — «Мүнәввәр кәнчлијин илк әдәбијат мӯәллимнә» 85

Редаксија һеј'әти: **Ә. Әфәндизадә** (редактор), **А. Бабајев** (редактор мӯавини), **Ч. Әһмәдов**, **Ә. Кәлбәлијев**, **Ш. А. Микајыләв**.

Техники редактор вә корректор **Земфира Поладова**.

Јығылмаға верилмиш: 18.03.82. Чапа имзаланмыш: 28.07.82.
Кағыз форматы: $60 \times 84^{1/16} = 3,0$ кағыз вәрәги.
Кағыз: тип. № 2. Шрифт дәсти: корпус. Јүксәк чап үсулу.
6,0 физики чап вәрәги. 6,0 шәрти чап вәрәги. 5,5 мӯәллиф вәрәги.
ФГ 09850. Сифариш 2059. Тираж 13703

Редаксијанын үнваны: Бақы, Низами күчәси, 58. Телефон: 93-55-82.

Бақы, «Коммунист» нәшријатынын мәтбәәси.

© «Азәрбајчан дили вә әдәбијат төдриси», № 2, 1982-чи ил.

АЗƏРБАЈЧАН ДИЛИНДƏН ТƏКМИЛЛƏШДИРИЛМИШ
ПРОГРАМЛАРЛА ИШИН ТƏШКИЛИ ЈЕКУНЛАРЫ ВƏ
ГАРШЫДА ДУРАН ВƏЗИФƏЛƏР ЃАГГЫНДА

Əзиз ƏФƏНДИЗАДƏ

педагожи елмләр доктору, профессор, Азәрбајчан ЕТПЕИ-нин
шə'бə мүдири

Сов.ИКП XXVI гурултајынын гаршыда гојдуғу вəзи-
фəлэрə ујғун оларағ, халғ маарифинин индики инки-
шаф мэрһəлəсиндə тə'лим-тəрбијə ишини оптимал-
лашдырмағ, јə'ни онун кејфијјəтини даһа да јүксəлтмəк
үчүн ən əлвєришли имканлары ахтарыб тапмағ бугун педаго-
гожи ичтимаијјəтимизи, онун јарадычы тувəяарини ду-
шүндүрэн башлыча проблемлəрдən биридир. Бу проблемин
һəлли илə əлагəдар индијəдəк, дүкəр конкрет фəнлэрлə јə-
нашы, Азәрбајчан дили фəнинин тə'лими саһəсиндə дə кеј-
ли иш керүлмүш вə перспектив тəдбирлəрин һəјата кечирил-
мəсинə башланымлышдыр.

Һәр шejдəн əввəл, програмларын тəкмиллəшдирилмəsi
мүвəффəгијјəтлə баша чатдырылмыш вə 1980/81-чи тəдрис
илиндən мəктəплəримиз һəмин програмларла ишлəмəјə баш-
ламышдыр. Гејд етмəк лəзимдыр ки, програмларын тəкмил-
лəшдирилмəsi проседурасы һеч дə садə јол кечмəмишдыр.

Һələ 1978-чи илдə Сов.ИКП МК вə ССРИ Назирләр
Советинин «Үмүмтəһсил мəктəби шакирдлəринин тəлимини,
тəрбијəсини вə əмəјə һазырлығыны даһа дə тəкмиллəшди-
рмəк һаггында» 1977-чи ил 22 декабр тарихли гəрарындан
ирəли кəлэн тəлəб əсасында Азәрбајчан ССР МН-нин кол-
лекијасында Азәрбајчан дили вə əдəбијјат фəнлəri үзрə
програмларын тəкмиллəшдирилмəсинə даир хусуси мəсəлə
мүзакирə олунмуш вə бу иши јеринə јетирмəк Азәрбајчан
ЕТПЕИ-јə тапшырылмышдыр. Һəмин мəгсəдлə Азәрбајчан
ЕТПЕИ хусуси тəдгигат иши апармыш вə ону тə'лимин мəзму-
нун тəкмиллəшдирилмəsi саһəсиндə соя 8—10 ил мүддə-
тиндəки тəдгигатларын нəтичəлəri илə билəваситə əлагələn-

дирмиш вә иәтичәдә програмларда јалныз мұвафиг ихтисарлар апарылмасы илә кифәјәтләнилмәмиш, онларын структура-сы вә мәзмунунда да бир сыра мөгсәдәујғун дәјишикликләр едилмишдир. Бу, илк нөвбәдә, XXVI партија гурултајына Л. И. Брежнев јолдашын һесабат мә'рузәсиндәки «Мәктәб програмларынын вә дәрсликләринин кејфијјәти дә јахшылашдырылмалыдыр» көстәришинин әсас тутулмасындан ирәли кәлмишдир.

Азәрбајчач дилиндән I—III вә IV—VIII синифләр үчүн тәкмилләшдирилмиш програмларын лајиһәләри һазыр олдудан, онлар мұвафиг мұзакирә дистансијаларындан кечдикдән сонра чап олунуб педагожи ичтимаијјәтин мұзакирәсинә верилмишдир; мәтбуат сәһифәләриндә мұәллимләрин 20-дән артыг хусуси јығынчағында, елми-практик конфрансларда вә с. лајиһә һаггында сөјләнилмиш фикирләр әсасында програмларда бир даһа мұвфиг дүзәлишләр апарылмыш вә нәһәјәт, онлар чап едиләрәк 1980/81-чи тәдрис илиндән мәктәбләрин истифадәсинә верилмишдир.

I—III вә IV—VIII синифләр үчүн Азәрбајчач дили—ана дили програмларынын тәкмилләшдирилмәсиндә башлыча олараг ашағыдакы тәләб вә методик идејалар әсас тутулмушдур:

а) лүзүмсүз вә икинчи дәрәчәли материаллары програмдан ихтисар етмәк;

б) програм материалларынын синифләр үзрә әһатәсини тәкмилләшдирилмиш тәдрис планынын тәләбләринә ујғунлашдырмаг;

в) програмын тәртибиндә истифадә едилмиш «пилләлилик» принципидән мүмкүн гәдәр имтина едиб, хәтти принципә үстүнлүк вермәк;

г) програмда нитг мәдәнијјәти мәсәләләринин әһатәсинә диггәти артырмаг;

ғ) програмын лингвистик әсасларыны шакирдләрин дәркетмә imkanлары бахымындан нәзәрдән кечириб онда мұвафиг дәјишикликләр апармаг;

д) тә'лим материалы үзрә мәнимсәнилмәли олан ән мүһүм билик вә бачарыгларын һәчмини мұәјјәнләшдириб бунлары програмда ајры-ајрылыгда әһатә етмәк;

е) програмда фәнләрарасы әлагә imkanларыны төвсијәләр шәклиндә әкс етдирмәк;

ә) рабитәли нитгин ичкишафы үзрә апарылачаг иш системини даһа әсаслы методик тәләбләр бахымындан көк-лү сурәтдә јениләшдирмәк.

Програмын тәкмилләшдирилмәси илә јанашы, шакирд-ләрин биллик, бачарыг вә вәрдишләринин гијмәтләндирилмә-си нормаларына да јенидән бахылмыш, орада гијмәт крите-ријаларына верилән тәләбләр хејли јүнкүлләшдирилмиш вә «нормалар» ән јығчам шәкилдә програма әлавә едил-мишдир. Лакиң е'тираф етмәлијик ки, бу әлавәдә «норма-лар»ын мүәјјән гәлибә салынмасы (ајры чүр дә ола бил-мәзди) гијмәтләндирмә һаггында мүәллимләрин там мә'лу-мат ала билмәсини кифајәт дәрәчәдә тә'мин етмәмишдир.

Јухарыда гејд етдијимиз тәләб вә методик идејалар ба-хымындан програмда едилмиш башлыча дәјишикләрдәи бә'зиләрини, јәгин ки, бир гәдәр мүфәссәл шәрһ етмәјә еһ-тијач дујулур. Бу мәгсәдлә ашағыдакылары гејд етмәк олар:

I, IV, V вә VI синифләрин програмларында мәгсәдәүј-гун бә'зи структур дәјишикликләр апарылмышдыр. Белә ки, исим, сифәт, фе'л мөвзулары илә әлагәдар материаллар (бунлар јарымчыг кечилән мөвзулардыр) V синфин програ-мына кечирилмиш, давамы V синифдә өјрәнилән «Сөз јара-дычылығы» мөвзусуна аид материаллар исә IV синфин прог-рамына дахил едилмишдир. Бунунла әлагәдар олараг, IV си-нифдә «Ибтидаи синифләрдә кечилмишләрин тәкрары»на ај-рылмыш саатларын мигдары хејли артырылмыш (22 саат) вә һәмин бөлмәдә морфолокијаја аид кечилмишләрин даһа кениш тәкрары әһатә едилмишдир. Бу дәјишикликләр үч чә-һәтдән хүсуси олараг әһәмијјәтли олмушдур:

1) тә'лим ишиндә өзүнү доғрултмајан «пилләлилик» принципини әсасән арадан галдырмаг, беләликлә, морфоло-кијанын тәдрисијә систематик курс кими V синифдән баш-ламаг, «Сөз јарадычылығы» бөлмәсинин өјрәнилмәсини исә IV синифдә тамамламаг мүмкүн олмушдур;

2) IV синфин програмы үзрә морфолокијаја вә орфо-графијаја аид ибтидаи синифләрдә кечилмишләрин систем һа-лында тәкрар едилмәсини планлашдырмаг бундан сонра өј-рәнилән и б т и д а и с и н т а к с и с курсуну вә «Сөз ја-радычылығы» бәһсини морфоложи зәминдә тәдрис етмәк үчүн әлверишли методик база јаратмағы тә'мин етмишдир;

3) нәһажәт, IV-V синифләрин програмларында апарылмыш һәм ин структур дәјишикликләр дәрә саатларына хејли гәнаәт етмәјә, тә'лим ин практик истигамәтини гүввәтләндирмәјә вә IV синфин програмы илә ибтидаи синифләрин ејни фәннә анд програмлары арасында әлагә јаратмаға имкан вермишдир. Чәсарәтлә дејә биләрик ки, тәкчә 1980/81-чи тәдрис илиндә апарылмыш экспериментләрин нәтичәләри һәм ин методик фәрзијәнин елми чәһәтдән әсаслы олмасыны тамамилә тәсдиг етмишдир.

1. Әввәлки програмда лүзүмсуз олан вә ја икинчи дәрәчәли әһәмијјәтә малик олан бир сыра мөвзулар тә'лим материаллары сырасындан чыхарылмышдыр: «Исмин шәхсә керә дәјишмәси», «Тәхмини мигдар билдирмәкдә сајлардан истифадә», «Фе'лин үмуми шәрт шәкли», «Мүбтәданын гурулушча нөвләри», «Хәбәрин гурулушча нөвләри», «Васитәсиз вә васитәли нитг һаггында үмуми мә'лумат» вә с. мөвзулар буна мисал ола биләр.

2. «Үслубијјат вә нитг мөдәнијјәти» адлы бөлмә програмдан чыхарылмыш вә онун материаллары рабитәли нитг үзрә ишләрин тәркибинә дахил едилмишдир.

3. Систематик курс мұвафиг биликләрин мәнимсәдилмәсиндәки чәтинликләри арадан галдырмаг үчүн програмда терминология бахымдан да бә'зи дәјишикликләр апарылмышдыр; «сабит сөз бирләшмәләри» термини әвәзинә «фразеологика бирләшмәләр», «сөздәјишдиричи шәкилчиләр» әвәзинә «грамматик шәкилчиләр», «фе'лин тәсрифләнән, тәсрифләнмәјән формалары» әвәзинә «фе'лин дәјишән, дәјишмәјән формалары» терминләри ишләдилмишдир. Булардан башга, «чүмлән ин грамматик әсасы», «сөзүн башлангычы формасы», «орфограм» терминләриндән дә истифадә олунмасы мөгсәдәүјгүн һесаб едилмишдир. Бүтүн булар ону көстәрир ки, Азәрбајчан дилиндән програмларын тәкмилләшдирилмәси мөсәләсинә бир сыра аспектләрдән јанашылмыш вә буна керә дә програмларда ади дүзәлишләр дејил, әсаслы дәјишикликләр апарылмышдыр. Бу мөнада IV—VIII синифләрин Азәрбајчан дили програмыны әсаслы сурәтдә тәкмилләшдирилмиш вә јениләшдирилмиш програм адландырмаг даһа дүзкүн олар. Тәәссүф ки, һәлә ишин бу маһијјәтини дүзкүн баша дүшмәјән бә'зи јолдашлар белә һесаб едилрәр ки, програмлары тәкмилләшдирмәк онларда анчаг мұвафиг коррәктәләр апар-

маг демәкдир. Лакни пәзәрә алмырлар ки, объектив сәбәб-
ләрден асылы олараг, тәкмилләшдирмәни мүхтәлиф сәвијјә-
ләрдә баша дүшмәк лазымдыр. Он хошақәлмәз чәһәт бу-
ладыр ки, програмларын тәкмилләшдирилмәсинә һәмий
мөвгедән јанашанлар дәреликләрни дә тәкмилләшдирилмә
синдә ејни мөвгени мүдафиә етмәјә сәј кәстәрирләр.

Унутмаг олмаз ки, Сов.ИКП XXVI гурултајынын гәрар-
ларында дәреликләрни кејфијјәтини јахшылашдырмаг вәзи-
фәси дә хүсуси олараг гаршыја гојулмушдур. Буна кәрә
Азәрбајчан дили дәреликләринин кејфијјәтини даһа да јах-
шылашдырмаг бахымындан онларда апарылан һәр чүр дәр-
јшиклији тәгдир етмәк лазымдыр. Тәхмини һесабламалар
кәстәрмишдир ки, бу фәин үзрә дәреликләрни орта һесаба
40—75 фәзини јениләшдирмәјә еһтијач вардыр. Иазырда
назирлик вә нәшријјат Азәрбајчан дилиндән бүтүн дәрелик-
ләрни јени нәшрдә чапа һазырламаг үчүн чидди иш апарыр-
лар. Азәрбајчан ЕТПЕИ-нин нәздиндә хүсуси комиссиялар
тәшкил олунмушдур. Бу комиссиялара мүәллифләрлә мүнтә-
зәм әлағә сахламаг вә онларын һазырладыглары дәрелик-
ләрни илк мүзакирә дистансијасындан кечирмәк тапшырыл-
мышдыр. Һәләлик мәктәбләримиз нөвбәти тәдрис илиндә дә
мөвчуд дәреликләрлә ишләјәчәкләр.

Етираф етмәк лазымдыр ки, тәкмилләшдирилмиш прог-
рамлар әсасында мөвчуд дәреликләрлә ишләмәк мүәллим-
ләримиз үчүн о гәдәр дә асан олмамышдыр. Онлар бу ке-
чид дөврүнүн бир сыра чәтнеликләрилә гаршылаш-
мышлар. Дәрс дедикләри синфин дәрелијиндә олмајан бир
сыра материаллары програмын тәләбләринә ујғунлашдыр-
маг, бәзи әлағә материаллар әлдә етмәк үчүн там јарадычы
фәалијјәт кәстәрмәли олмушлар.

Јахшы һалдыр ки, тәкмилләшдирилмиш програмларла
ишин тәшкилиндә мүәллимләрин фәалијјәтинә мүәјјән һә-
тигамәт вермәк үчүн әввәлчәдән лазыми тәдбирләр көрүл-
мушдүр; тәлим ишинин планлашдырылмасына даир хүсуси
методик кәстәришләр, јазы ишләринин нөвләри вә мигдары-
на аид нормалар һазырланыб вахтында мүәллимләрә чат-
дырылмыш, бир сыра мәгаләләр, дидактик материаллар
дәрч олунмуш, тәкмилләшдирмә институтлары вә ихтисас
артырма курсларында бөјүк иш апарылмыш, јерләрдә ел-
ми-практик конфраислар кечирилмишдир вә с. Бу кими
тәдбирләр инди дә мүвәффәгијјәтлә давам етдирилр. Бү-

түп буяларып нәтижәсиндә тәкмилләшдирилмиш програмларла ишин илкин јекуилары әсасән гәнаәтләндиричи олмушдур.

Хүсусән бир сыра габагчыл мүәллимләр гаршыја чыхан чәтиликләри јахшы дәф едә билмиш вә оилар тәкмилләшдирилмиш програмларла тәлим ишинин тәшкилиндә даһа јүксәк нәтичәләр әлдә етмәјә пәил олмушлар.

Лакин тәәсүфләнимәмәк олмаз ки, Азәрбајчан дилинин тәлиминдә әввәлки илләрдән көк салмыш олан бир сыра нөгәанлар, о чүмләдән бу фәнин тәдрисинә рәһбәрлик вә нәзарәт сәһәсиндә өзүнү көстәрән јарытмазлыглар тәкмилләшдирилмиш програмларла ишин апарылдыгы индики дөврдә дә давам едир.

Чүдди нөгәанлардан бири өзүнү бунда көстәрир ки, Азәрбајчан дилиндән (еләмә дә дикәр фәнләрдән) чап олунмуш програмын әли мүәллимләрин бөјүк әксәријјәтинә чатдырылмамыш, дефиситә чеврилмишдир.

Беш јүздән артыг мүәллимлә апардығымыз сорғу нәтижәсиндә ајдын олмушдур ки, оиларын орта һесабла јалпыз 10 фәнзә јахышы програмла биләваситә танышдыр.

Мүәллимләрин әксәријјәтинин әлиндә олан әсас материал «Азәрбајчан дили вә әдәбијјат тәдриси» мәчмуәси вә «Азәрбајчан мүәллими» гәзети васитәсилә оилара вахтында чатдырылмыш програм материалларынын нүмунәви планлашдырылмасы һаггындакы методик төвсијәләрдир. Һәтта тәәсүфләндиричи һалдыр ки, мүәллимләрин бөјүк әксәријјәти програмы мәһз һәмин төвсијәләрлә танымышлар.

Гејд етмәк лазымдыр ки, ики бир-бириндән фәргли алајышып бир-бирилә гарышдырылмасы, башга сөзлә десәк, буилардан икинчисинин биринчиси илә ејниләшдирилмәси узун илләрдән бәридир ки, һәгигәтә ујғун олмајан, хоша кәлмәз бир «ән'әнәјә» чеврилмишдир. Һәтта вәзијјәт о јерә чатмышдыр ки, мүәллимләрин фәалијјәтинә нәзарәт едәндәр дә, демәк олар ки, јалпыз програм материалларынын бу вә ја дикәр шәхс тәрәфиндән бөлкүсүнү әлдә јекәнә рәһбәр тутурлар, мүәллимин фәалијјәтини гијмәтләндирмәкдә дәрсләри онун мәһз һәмин бөлкү әсасында тәшкил едиб-етмәмәсини илкин ме'јар һесаб едирләр; мәтбуатда дәрч едилмиш планлашдырма нүмунәсинә, бир нөв, еһкам кими јанашмағы тәләб едирләр. Бу исә тәлим ишиндә формализмин дәрин көк салмасына сәбәб олур, програмын үмуми тә-

тәләпләреннә йеринә йетирмәкдә мұәллимин йарадычы фәәлиј-
тәтинә мәһфи тә'сир кәстәрир; планлашдырмань апараркән
конкрет сифин реәә һазырлыг вәзијјәтиннә дә һәзәрә ал-
мада мұәллимин, образлы десәк, әл-ғолуну бағлајыр. Әл-
бәттә, биз һеч дә мұәллимләрә тә'лим ишинин планлашды-
рымасына дәһр нүмунә вермәјин әлејһинә дејилик. Лакин
унутмағ олмаз ки, һеч бир әһ нүмунәви, әһ кениш планлаш-
дырмада да програмын бүтүн тәләпләриннә, хусусән үмуми
тәләпләриннә әкә етдирмәк мүмкүн дејил. Тәкмилләшдирил-
миш програмда тәкчә мөвзулар әһәтә едилмәјиб, мәһимсә-
һәтмәли олаһ билликләриннә, бачарыг вә вәрдишләриннә һәчми
дә кәстәрилмиш. Б и л л и к л ә р и н н ә ч м и д е д и к д ә һ ә ј и б а-
ша дүшмәк лазымдыр? Мәкәр програмда садаланан мөвзу-
лар билликләриннә һәчминнә мұәјјән етмирми? Булар ејни шеј
дејилми? Әлбәттә, бу икки аһлајышын бир-бириндән фәргли
оладуғу нәтичәсинә кәлмәк мәһтиҗсизлијә апарыб чыхарыр.
Лакин булар ејниләшдирмәк дә олмаз. Чүнки верилән
билликләриннә һәчми, әдәтән, мәһимсәһәтлән билликләриннә һәч-
миндән бу вә ја дикәр дәрәчәдә кениш олуғ. Мәһимсәһәтлән
билликләр мұәјјән мә'һәдә сыхлашыр, йығчамлашыр, һәтта
бәзиләри аһчағ танышлыг үчүн вәһиб һесаб едилир. Бүтүн
булар програмда «Шакирдләр билмәлидирләр» башлығы
аһтында верилмиш хусуси јарымбөлмәдә конкретләшди-
рилмишдир. Мұәллим бирбаша програмын өзүндән истифа-
дә етмәдән мәкәр булар мұәјјәнләшдирә биләрми?

Програмда һәр бөлмә илә әләғәдар кәстәрилмиш бача-
рығларла — онларын мәзмуну вә һәчми илә мұәллимин әһ
јаһындан таныш олмасы чоғ вәһибдир. Буну билмәдән, һәтта
аһчыг демәк лазымдыр ки, тәкмилләшдирилмиш програмын
руһуну да баша дүшмәк мүмкүн дејил.

Унутмағ олмаз ки, бачарығлар Азәрбајҗан дили тә'лимин-
нин әһ әсәс компонентидир. Бу фәнн үзрә верилән билликләриннә
әкәһријјәти бачарығларә чеврилир. Бачарығлар исә һәрәкәт-
дә олаһ билликидир. Азәрбајҗан дили фәннинин спесификасы
тәләб едир ки, шакирдләриннә тә'лимдә мұвәффәғијјәтиннә он-
ларын әсәсән бачарығларә нә дәрәчәдә јијәләнмәһ илә әлч-
мәк лазымдыр. Әкә тәғдирдә, верилмиш билликләр өз әһәмиј-
јәтиннә кәстәрә билмәз, һавадан асылы галар. **Билликләр бача-**
рығларә чеврилдикдән сонра онларын унутулмасы мұәллимдә
тәһвиш ојатмамалыдыр, чүнки белә һалда билликләр өз тә'-
лим әһәмијјәтиннә итирир. Бә'һи мұәллимләр бу һәғиғәти дүз-

күн баша дүшмәдикләри үчүндүр ки, Азербайжан дилиндән бүтүн биликләри шакирдләрин мөһкәм јадда сахламаларына наил олмағы өз фәалијјәтләринин башлыча мәгсәди һесаба едирләр. Нәтичәдә Азербайжан дили дәрсләрини аз гала нәзәријјә дәрсинә, грамматика дәрсинә чевириләр. Нәзәрә алмырлар ки, грамматика Азербайжан дилиндә мәгсәд дејил, вә ситәдир. Башлыча мәгсәд шакирдләри мүкәммәл савада вә нитг мәдәнијјәтинә јијәләндирмәкдир. Буна исә сон нәтичәдә шакирдләри програмын тәләбләри сәвијјәсиндә мүвафиг бачарыг вә вәрдишләрә јијәләндирмәклә наил олмаг мүмкүндүр.

Бүтүн бунлар сөјләмәјә әсас верир ки, тәкмилләшдирилмиш програмларла ишин мүвәффәгијјәтини тәмин етмәкдә Азербайжан дилиндән бачарыгларын мәзмуну, характери вә һәчминә мүәллимләрин дәриндән бәләд олмасы сон дәрәчә вачиб шәртләрдән биридир. Буна исә, илк нөвбәдә, програмын өзүндән билаваситә истифадә етмәклә наил олмаг мүмкүндүр. Одур ки, програмын бөјүк тиражла чап едилиб бүтүн мүәллимләрә чатдырылмасына инди тәхирәсалынмаз вә зифәләрдән бири кими бахмаг лазымдыр.

Тәкмилләшдирилмиш програмларла ишин сәмәрәли тәшкилине чидди зәрәр кәтирән мүһүм нөгсанлардан бири дә мүәллим вә шакирдләрин әмәјинин нәтичәләринә гијмәт верилмәсиндә формализм һалларынын һәлә дә арадан галдырылмамасы илә әлагәдардыр.

Сов.ИҚП МК-нын Баш катиби ССРИ Али Совети Рәјасәт һејәтинин Сәдри Л. И. Брежнев јодаш Сов.ИҚП XXVI гурултајына һесабат мәрузәсиндә кәстәрмишдир ки, халг марифи гаршысында дүран мүһүм вәзифәләрдән бири... «мүәллимләрин вә шакирдләрин әмәјинин нәтичәләринә гијмәт верилмәсиндә формализми арадан галдырмагдан» ибарәт олмалыдыр.

Азербайжан дили фәнни үзрә мүәллим вә шакирдләрин әмәјинин нәтичәләрини гијмәтләндирмәкдә формализмин көкләри өзүнү даһа чох нәдә кәстәрир? Әлбәттә, бу суалын чавабы әтрафында сөһбәт хүсуси бир мөвзудур вә бу проблемин һәлли чидди арашдырмалар апармағы тәләб едир. Одур ки, биз бурада һәмин проблемлә әлагәдар јалныз бәзи мәсәләләрә тохунмагла кифәјәтләнәчәјик.

Азербайжан дилиндән шакирдләрин билик вә бачарыгларыны объектив гијмәтләндирмәкдә мүәллимләрдән бир чоху

нун формализмә јол вермәси, гижмәтләрин шиширдилмәси һаггында сон дөврләрдә мәтбуатда, рәсми јығынчагларда чох сөһбәт кетмиш, јохламалар нәтичәсиндә күлли мигдарда фактлар ашкар едилмиш вә мүгәссирләр назирлик тәрәфиндән һаглы олараг чәзаландырылмышлар. Тәкчә «Коммунист» гәзетиндә дәрч олунмуш «Аттестат балы» адлы мөгаләни вә онун сәдасы илә көрүлмүш тәдбирләри хатырламаг кифәјәтдир. Мәкәр һәмин тәдбирдән сонра шакирдләрин биликләринә шиширдилмиш гижмәтләр верилмәси кими негатив һалларын көкү кәсилмишдирми? Шүбһәсиз ки, тамамилә јох. Мүәллим адыны ләкәләјән, онун нүфузуна чидди хәләл кәтирән бу хәстәлији радикал мүәличә етмәк үчүн һәлә чох иш көрмәк лазымдыр. Әввәлән, буна һаил олмаг лазымдыр ки, бүтүн мүәллимләр Азәрбајчан дилиндән шакирдләрин билик, бачарыг вә вәрдишләринин гижмәтләндирилмәси нормаларыны өз пешә һазырлыглары сәвијјәсиндә дәриндән билсинләр. Тәәссүф ки, вәзијјәт белә дејил. Мүәллимләрин бөјүк әксәријјәти «Нормалар»ы чох сәтһи билир, онун инчәликләриндән хәбәрсиздир. Буну тәкчә чари илдә, тәхминән 400 мүәллимлә апардығымыз сөһбәтләрин нәтичәләри ачыг-ашкар сүбут едир. «Нормалар»ы өјрәнмәкдә онлары марагландыраи башлыча мәсәлә јохлама јазыларын гижмәтләндирилмәси критерияларында «нечә сәһвә көрә, нечә гижмәт вермәк» мәсәләсидир. Әслиндә исә гижмәтләндирмәјә бу чүр јанашмағын өзү сәһвдир. Чүнки «Нормалар»а көрә јазы ишләринин гижмәтләндирилмәсиндә сәһвләрин сајы һеч дә јеканә критерија дејил. Орада ачыг-ајдын гејд олунур ки, мүәллим бу критерија илә јанашы, сәһвләрин н ө в ү н ү в ә х а р а к т е р и н и дә нәзәрә алмалыдыр. Бу бахымдан, тәәччүблү көрүнмәмәлидир ки, мәсәлән, бә'зи јазы ишләриндә бурахылмыш једди сәһв она «2» гижмәт дә, «4» гижмәт дә вермәјә тутарлы әсас верир; икиси јүнкүл вә ја ејнитипли олмагла 4 орфографик, үч дурғу ишарәси сәһвинә көрә «4»; «7» орфографик сәһвинә көрә исә «2» гижмәт дүшүр. Һәтта «Нормалар»да хүсуси олараг кәстәрилиб ки, бә'зи сәһвләр гижмәтләндирмәдә һесаба алынмалыдыр, шакирдләрә дөрдә гәдәр дүзәлиш апармаға (үч гижмәтә лајиг көрүлән јазыларда исә даһа чох) ичазә верилир; аиләдә ләзки, талыш вә с. дилләрдә данышмаға адәт едән ушагларын јазыдакы сәһвләринә мүәјјән күзәштләр верилир. Тәәссүф ки, бүтүн буилары мүәллимләримизин бир гисми һәлә дә билмир. Даһа ачыначаглы һал буасындадыр

ки, гијмәт «Нормалар»ыны Азәрбајчан дилинин тәдрисинә рәһбәрлик вә нәзарәт едәнләрин дә бир чоху билмир; нәтичәдә онлар мүәллимләрин ишиндәки формализми даһа да дәрриләшдирмәјә сәбәб олулар.

«Азәрбајчан дилиндән шакирдләрин билик, бачарыг вә вәрдишләринин гијмәтләндирилмәси нормалары», фикримизчә, иттифагымыздакы дикәр ана дилләринин тәдрисинә аид нормалар сырасында ән нүмунәви оланлардан биридир вә бир сыра орижиналлыгларына көрә онлардан фәргләнир. Ону дәриндән өјрәниб бурадакы тәлимати көстәришләрә мүнтәзәм әмәл етмәк һәр бир мүәллимин, еләчә дә Азәрбајчан дилинин тәдрисинә рәһбәрлик вә нәзарәт едәнләрин данышыгысыз борчудур. Һазырда һәмин нормаларла, мүәјјән чәрчивәдә, һәтта шакирдләри дә таныш етмәјин объектив бир зәрурәт кими мејдана чыхдығыны нәзәрә алмаг лазымдыр. Бә'зи мүәллимләр чох һаглы олараг бу зәрурәти дәрк едиб нормаларын башлыча тәләбләрини дил-әдәбијјат кабинетләриндә әјани шәкилдә нүмајиш етдириләр.

Азәрбајчан дили мүәллимләринин әмәјинин нәтичәләрини гијмәтләндирмәкдә формализм, ајдын мәсәләдир ки, һәр шејдән әввәл, бу фәннә рәһбәрлик вә нәзарәт системиндәки нөгсанлардан ирәли кәлир. Јохлама фактлары көстәрир ки, бә'зи мәктәб рәһбәрләри Азәрбајчан дили мүәллимләринин дәрсләриндә јалныз тәсадүфдән-тәсадүфә иштирак едирләр. Иштирак едәндә дә онлары тутарлы, әсаслы мәсләһәтләри илә руһландырмаг әвәзинә, о гәдәр дә әһәмијјәтли олмајан нөгсанлар үстүндә јахшыча данлајыр, «күнаһландырырлар», мүәллим өз мулаһизәсини сөјләјәндә исә ону һеч ешитмәк белә истәмирләр.

Бә'зи дә елә мәктәб рәһбәрләринә тәсадүф едилир ки, мүәллим методик әдәбијјатдан өјрәндији јениликләри өз ишиндә тәтбиг етмәк истәјәндә онун әл-голуну бағламаға чәһд көстәрирләр; «көһнә базара тәзә нырх гојма» дејирләр.

Конкрет мисаллара мурачиәт едәк. Азәрбајчан ЕТПЕИ-дә апарылмыш тәдгигатлары нәтичәси олараг тәклиф едилмишдир ки, ииша јазылар шакирдин мүстәгил ишинин зирвәси олдуғу үчүн мүәллим һәмин јазылар мәнфи гијмәтләр вермәјә тәләсмәмәлидир; мүвәффәгијјәтсиз јазылары тәсһиһ етдикдәи сонра шакирдә өз иншасы үзәриндә тәкмилләшдирмә әмәлијјаты апармаға имкан вермәлидир. Һәтта лазым кәлдикдә ејни дәфтәрдә иншаны онун јенидән јазмасы мәгбул сајылмалы.

дыр. Бу методик төвсијэдән нә үчүн мүәллимләримизин һа-
мысы истифадә едә билмирләр?...
Назирлијин дәрч етдирдији методик мәктублардан бирин-
дә көстәрилмишдир ки, IX-X синифләрдә Азәрбајчан дилин-
дән шакирдләрин билијинә јарымиллик гијмәт верилмәси да-
һа мөгсәдәүјгун һесаб едилир. Она көрә ки, бу фәннә һәфтә-
дә јалһыз бир саат ајрылмышдыр; бу исә бир рүб әрзиндә
бүтүн шакирдләрин билијини объектив шәкилдә үмумиләш-
дирмәјә имкан вермир вә верә дә билмәз. Нәдәнсә бә'зи мәк-
тәб рәһбәрләри бу төвсијәни дә јеринә јетирмәк ишинә ла-
гејд јанашыр, «рәсми көстәриш» алмадығларыны бәһанә едиб
мүәллимләрә «мүгавимәт» көстәрирләр.

Әлбәттә, белә мисалларын сајыны артырмағ да олар. Мә-
кәр формализм бу кими һаллардан доғмурму?

Бундан әввәл гејд етдијимиз кими, тәкмилләшдирилмиш
програма ишин кечид мәрһәләси, јә'ни һазыр-
кы мәрһәлә өз вәзифәсинә мäs'улијјәтлә јанашан һәр бир
мүәллимдән даһа көркин ишләмәји тәләб едир. О, һәр дәрсә
һазырлашаркән мөвчуд дәрсликдәки материалын нә дәрәчәдә
програма үјгун олуб-олмадығыны мүәјјән етмәли, әләвә ма-
териаллар һазырламалы, тә'лим просесини оптималлашдыр-
мағын јоллары һағгында дүшүнмәлидир вә с. Бә'зи мәктәб
рәһбәрләри мүәллимин мәнз бу саһәдәки ишләрилә марағ-
ланмағ әвәзинә, ондан һәр дәфә анчағ күндәлик план тәләб
етмәклә кифәјәтләнирләр. Өзү дә нечә план? Сәлигәли, ке-
ниш, зәнкин. Кәрәк мүәллим һансы методлардан, һансы әја-
ниликдән истифадә едәчәјини, дәрсин һәр мәрһәләсинә нә гә-
дәр вахт ајырачағыны, һәтта кимләри фәрди сорғуја чәлб
едәчәјини дә планда көстәрсин. Гәрибәдир, белә планларын
тәртибинә нә гәдәр вахт лазым олдуғуну инзибатчылар тәсәв-
вүрләринә кәтирирләрми? Әлбәттә, һәр дәрс үчүн мүәјјән
план тәртиб етмәк мүәллимин өзү үчүн лазымлы ишдир. Бә'-
зиләри, хүсусән тәчрүбәли мүәллимләр планда анчағ мөвзу-
нун адыны вә јаддаш үчүн өзләринә лазым оланлары гејд ет-
мәклә дә мәнһудлаша биләрләр. Һәр һалда бу ишдә мүәл-
лимләрин хүсусијјәтләри, тәчрүбәләри әсас тутулмалыдыр.
Күндәлик план мәктәб сәнәди дејил, мүәллимин өз шәхси фә-
алијјәт сәнәдидир. Күндәлик планларын тәртиби мäsәләсин-
дә иши елә тәшкил етмәк лазымдыр ки, мүәллимин вахт бүд-
чәсинә чидди хәләл кәлмәсин, о, вахтдан сәмәрәли истифадә
етмәјә даһа чох мејл көстәрсин. Онсуз да дил-әдәбијјат мүәл-
лиминин јүкү ағырдыр. Күндәлик планларын тәртибиндә

формализми арадан галдырмагын јолуну, бизчә, мәһз буларда ахтармаг лазымдыр.

Азәрбајчан дилиндән тәкмилләшдирилмиш програмларла тәлим ишини оптималлашдырмаг үчүн бураја гәдәр гејд етдикләримизи нәзәрә алмагла јанашы, бир сыра конкрет тәдбирләрни һәјата кечирилмәсини дә вәчиб вә фајдалы һесаб едирик. Булар башлыча олараг ашагыдакылардан ибарәтдир:

Ән јахын вахтларда мәктәб вә мүәллимләр үчүн «Азәрбајчан дили дәрсләрини практик истигамәтини вә һәјәтлә әлағәләндирилмәсини гүввәтләндирмәк јоллары», «Мәктәблә ваһид нитг режими, јазы дәфтәрләрини апарылмасы вә јохланылмасы гајдалары», «Азәрбајчан дилиндән ииша јазыларын тәкмилләшдирилмәси үзрә иш системи» вә с. адлы методик мәктублар һазырланыб нәшр едилмәлидир. Бу фәни үзрә һәр бир синиф үчүн тәдрис комплексини баша чатдырмаг иш сүр'әтләндирилмәлидир. «IV-X синиф шакирдләрини Азәрбајчан дилиндән билик, бачарыг вә вәрдишләрини гижмәтләндирилмәси нормалары» јенидән бөјүк тиражла чап олунмалы вә ону тәкчә мүәллимләрин дејил, бу фәннин тәдрисинә нәзарәт вә рәһбәрлик едәнләрин дә дәриндән өјрәнмәси үчүн конкрет тәдбирләр көрүлмәлидир.

Һазырда Азәрбајчан дилинин тәлими јени јүксәлиш мәрһәләсиндәдир. Неч шүбһәсиз ки, мүәллимләримиз вә әлағәдар тәшкилатлар бу јүксәлиши даһа да сүр'әтләндирмәк үчүн әлләриндән кәләни әсиркәмәјәчәкләр.

ӘДӘБИЈАТДАН ТӘКМИЛЛӘШДИРИЛМИШ ПРОГРАМЛАРЛА ИШИН ТӘШКИЛИ ВӘ ГАРШЫДА ДУРАН ВӘЗИФӘЛӘР ҺАГГЫНАА

Шәмистан МИКАЈЫЛОВ

педагожи елмләр доктору, Азәрбајчан ЕТПЕИ-нин шө'бә мүдири

ТӘ'ЛИМДӘ мүвәффәғијәтин газанылмасында вә шакирдләрә вериләчәк билијин һәчминин мүәјјәнләшдирилмәсиндә, өјрәдилиб мөһкәмләндирилмәсиндә әсаб ме'јар вә рәсми сәнәд програмдыр. Јарарлы, мүвәффәғијәтли програм олмадан тәдрисин кејфијәтиндә ән мәктәблиләрин

Шәмистан Микајылов

50 000

дәрн биллик газанмаларындан данышмаг чәтиндир. Шакирд-
дәрн дәрс китабларынын мазмунунун әһатәсини, системини
мүәјјәләшдирмәјә истигамәт верән дә програмдыр. Устәлик
синифдәнхарич оху, факултатив мәшғәләләр дә өз ишини
програмын тәләбләриниә өдәнилмәсинә јөнәлдир. Буна кәрә
дә партија вә һөкүмәтимиз мәктәб програмлары вә онлара
ујғун олараг дәрсликләрин јахшылашдырылмасына, күнүн
тәләбләри сәвијјәсинә галдырылмасына ардычыл гајғы көс-
тәрир, буну чох мүнүм вә актуал бир вәзифә кими гаршыја го-
јур.

Шакирдләрин тәлим материалыны јункүлләшдирмәк
мәгсәди илә мәктәб програмларынын тәкмилләшдирилмәси
мәсәләси һәлә Сов.ИКП МК-нын вә ССРИ Назирләр Совети-
нин «Үмумтәһсил мәктәбләри шакирдләринин тәлимини, тәр-
бијәсини вә әмәјә һазырланмасыны даһа да тәкмилләшдирмәк
һаггында» 1977-чи ил декабр тарихли гәрарында ирәли сүрүл-
мүшдү. Партијамызын XXVI гурултајыыда бунун тәһирәса-
лынмаз мәсәлә олдуғу бир даһа гејд едилди. Л. И. Брежнев
јолдаш гурултаја МК-нын һесабат мәрузәсиндә демишдир:
«Мәктәб програмларынын вә дәрсликләринин кејфијјәти дә
јахшылашдырылмалыдыр. Дүз дејирләр ки, бунлар һәддин-
дән артыг мүрәккәбләшдирилмишдир. Бу, тәлими чәтинләш-
дирир, ушагларын наһаг јерә һәддиндән артыг јүкләнмәсинә
сәбәб олур. Маариф Назирлији, Педагожи Елмләр Академи-
јасы бу вәзијјәти дәрһал дүзәлтмәлидирләр».

Мәктәбә, тәлимә, хүсусилә шакирдләрә бөјүк гајғынын
тәзаһүрү олан бу тәләб һәјатдан кәлир вә бүтүн програм вә
дәрсликләрә, о чүмләдән әдәбијјатдан Азәрбајчан мәктәбләри
үчүн тәртиб олунмуш програм вә дәрсликләрә дә аиддир. Тә-
лимин кејфијјәтини јахшылашдырмаг үчүн әсас амил олан бу
тәләб јеринә јетирилмәлидир.

Програм вә дәрс китабларынын ағыр, икинчи дәрәчәли
материаллардан азад едилмәси илә әлагәдар олараг гар-
шыја гојулач бу мүнүм вәзифәни јеринә јетирмәк мәгсәди илә
Азәрбајчан мәктәбләри үчүн әдәбијјат програмлары үзәрин-
дә әсаслы тәдгигат ишләри апарылмышдыр; икинчи дәрәчәли
материаллар, бу вә ја дикәр синифдә шакирдләрин анлаг сә-
вијјәсинә ујғун олмајан бәдии әсәрләр (мәсәлән, IV синифдә
«Илин әһвалаты», «Сәһәр», «Гызулдуз, Јашар вә Нур нә-
нә», V синифдә «Том Сојјерин маңәралары», IX синифдә «Кә-
малүддөвлә мәктублары» вә с.) тәкрат олунан, мөвзу бахы-
мындан паралеллик јарадан әдәби-бәдии материаллар прог-

рамдан ихтисар олунмуш, һәммә чох кениш, сүжет хәтти с'тибарилә мүрәккәб әсәрләр нисбәтән садә, тәрбијәви чаһәт дән даһа тә'сирлиси илә әвәз едилмишдир. (Мәсәлән, М. С. Ордубадинин «Думанлы Тәбриз» романынын әвәзинә «Кизил Бақы», Н. Нәримановун «Надир шаһ» фәһиәсинин әвәзинә «Баһадыр вә Сона» әсәринин өјрәдилмәси мәгсәдә мұвафиг сајылмышдыр). Бунлардан әләвә ичмал мөвзулары илә әләгәдар верилән тәләбләр хејли јүнкүлләшдирилмишдир. Үмүмијјәтлә, әдәбијјат програмлары мұхтәлиф истигамәтләрдә, тәхминән, 30—32 фаиз јүнкүлләшдирилмишдир.

Бунлардан башга, програмлар материалларын системи, бири дикәрини тамамламасы бахымындан да тәкмилләшдирилмишдир. Әдәбијјат нәзәријјәси шакирдләрин әдәби биликләринин әсасыны тәшкил етдији нәзәрә алынараг, тәкмилләшдирилмиш програмда әдәбијјатшүнаслыг материалларынын мәнтиги ардычыллығы диггәт мәркәзиндә сахланылмышдыр.

Мәктәбләрдә апардығымыз мұшаһидәләр, мұәллимләрлә мұсаһибәләр белә гәнаәтә кәләмәјә имкан верир ки, әдәбијјатдан тәкмилләшдирилмиш програмлар әсасән мұвәфәғијјәтлидир; гаршыја гојулан мәгсәдә—тәлим материалларынын јүнкүлләшдирилмәсинә әсасән наил олунмушдур. Бунла јанашы, тәкмилләшдирилмиш програм шакирдләрин даһа әсаслы билик газанмаларына имкан верир. Мүрәккәб, приһәчмли әсәрләрин әвәзинә сечилән әсәрләр мәгбулдур, програмда көстәрилән вахт әрзиндә һәмин әсәрләр үзәриндә апарылан иши јекунлашдырмаг мүмкүндүр вә онларын бүтөвлүкдә шакирдләр тәрәфиндән охунмасына наил олуур. Әдәбијјатын башга тәлим фәнләри илә әләгәләндирилмәси имканларынын, һәр синифдә шакирдләрин билик вә бачарыларына верилән тәләбләрин програмда әкс олунмасы әдәбибәдии материалын дәриндән өјрәчилмәсинә әсаслы тә'сир көстәрир. Програмда ичмал мөвзуларын өјрәдилмәсинә верилән тәләбләр хејли јүнкүлләшдирилмишдир ки, бу да әсас мәсәләләрин дәриндән мәнимсәдилмәсинә имкан јарадыр. Үмүмијјәтлә, мәктәб тәчрүбәси көстәрир ки, тәкмилләшдириләрәк мәктәбләрин истифадәсинә верилән әдәбијјат програмлары әдәбијјат тәдрисинин гаршысына гојулмуш тәләбләрә ујғундур.

Ајдын олур ки, тәкмилләшдирилмиш програмлар, әдәбијјатын тәлиминдә формализмин арадан галдырылмасы ишинә бу вә ја дикәр дәрәчәдә көмәк едир. Програмда һәр синифдә «Әдәбијјат үзрә шифаһи вә јазылы иш

нөвләри», «Шакирдләрин әдәбијјатдан билик вә бачарыгларына верилән тәләбләр» кими бөлмәләр бу бахымдан мұәллимә лазыми истигамәт верир. Белә ки, һәр синфин програм материалларындан сонра һәмин синфин сәвијјәсинә ујғун иш нөвләринин көстәрилмәси мұәллими јекнәсәгликдән, стаядарт иш үсулундан сағындырыр, рәнкарәнк иш формалары тәтбиг етмәјә истигамәтләндирир. Бунунла әдәби-бәди материал үзәриндә шакирдләрин биртәрәfli ишләмәсинә, дүшүнмәсинә вә материал үзрә мұстәгил фикир сөјләмәсинә лазыми шәраит јарадыр. Синифдән-синфә иш нөвләринин дәјишмәси—кетдикчә мұрәккәбләшмәси шакирдләрин әдәби биликләрини јәни материал тәтбиг етмәјә истигамәтләндирир вә беләликлә, биликләрдә динамик инкишаф ајдын нәзәрә чарпыр. Марағлы чәһәт бурасыдыр ки, әдәбијјатдан тәкмилләшдирилмиш програмлар тәкчә шакирдләри дејил, ејни заманда мұәллими дә һәртәрәfli ишләмәјә, ахтарыша, даһа сәмәрәли тәлим методундан истифадәјә сөвг едир. Шакирдләрин билмәли вә бачармалы олдуғлары мәсәләләри онлара хатырладыр. Мұәллим шакирдләрин әдәби биликләрини ајры-ајры мәрһәләләрдә јохлајаркән истәр-истәмәз програмын тәләбини нәзәрә алмалы, ону әсас мејар һесаб етмәли олур ки, бу да билијин гијмәтләндирилмәсиндә формализмин арадан галдырылмасы демәкдир. Бу чәһәтләринә көрә, шүбһәсиз ки, програмларын тәкмилләшдирилмәсини әдәбијјат тәдрисинин күнүн тәләбләри сәвијјәсинә галдырылмасы ишиндә һәлледици аддым кими гијмәтләндирмәк олар вә лазымдыр. Лакин бу һәлә гаршыја гојулан бүтүн вәзифәләрин јеринә јетирилмәси вә мәсәләнин там һәлли дејил, анчаг онун бир һиссәсидир. Әдәбијјат тәдрисини тәләб олуна сәвијјәјә галдырмаг, тәлим ишиндә мұәллими лазыми вәсаитләрлә тәмин етмәк үчүн чох иш көрүлмәлидир.

Әдәбијјат програмлары тәкмилләшдирилдикдән сонра вахтында чап олунуб мәктәбләрин истифадәсинә верилсә дә, онун чох аз тиражла бурахылмасы чидди нараһатлыг јаратмышдыр. Республикамызын 4 миндән артыг мәктәбиндә 14 минә јахын әдәбијјат мұәллими чалышдығы һалда, програмын 1500 нүсхә бурахылмасы нә дәрәчәдә дүзкүндүр? Буна көрәдир ки, һәр мұәллимә, һәтта һәр мәктәбә белә, нүмунә үчүн бир програм чатдырылмамышдыр. Бу исә тәдрис ишиндә тејри-ардычыллыға, башдансовду јанашмаја, формализмә сәбәб олур вә бөјүк чәтинликләр јарадыр. Мұәллимләрин әксә-

ријјати вазиијатдан эсас чыхыш јолуу август вэ јанвар конференсларында тэлим материаллары үзрэ вахт бөлкүсүнү элдэ етмэкдэ көрүр вэ иши бу эсасда гурмагла маһдудланырлар. Лакин ачыгыны десэк белэ чыхыш јолу тэлимдэ формализма шэраит јарадыр.

Һазырда эдэбијјат тэдрисинин тэшкилинде эн чидди чэтилијин сэбэби бундан ирэли кэлир ки, програмлар тэкмилэшидирилмиш, тэлэблэр јенилэшидирилмиш, лакин дэрсликлар исэ эввалки кими галмагдадыр. Бу ујғунсузлуғун аралап галдырылмасы, ајдын мэсэлэдир ки, дэрсликлар јенилэшидирилдикдэн сонра мүмкүн олачаг. Артыг бу ишэ башланылмышдыр.

Мэ'лумдур ки, програмда анчаг билијия һэчми мүэјјан едилир, үзэринде иш апарылачаг бэдии эсэрин, јахуд шакирдлэрэ чатдырылачаг эдэби-бэдии фактын ады чэкилир. Бэдии эсэрин идеја-естетик истигамэтилә шакирдлэрэ тэсир етмэк, мэ'нэви тэрбијјэдэ буилары бир васитэјэ чевирмэк исэ дэрслијин, мүэллимин үзэринэ дүшүр. Бурадан да ајдын олур ки, эдэби-бэдии материаллар орта мэктеб дэрсликлэринэ дахил едилэркэн шакирдлэрин сэвијјэси, психоложи хүсусијјэти, биликлэринин тэдричлэ инкишаф етдирилмэси, тэлим материалына онларын мүстэгил јанашма имканлары нэзэрэ алынмалыдыр. Башга сөзлэ десэк, јазычы гэлэминдэн чыхан сэнэт эсэри дэрслик мүэллифи тэрэфиндэн тэлим-тэрбијјенин хүсусијјэти бахымында чидди шэкилдэ нэзэрдэн кечирилмэли вэ она ујғунлашдырылмалыдыр. Ачыгыны дејэк ки, һазырда истифадэдэ олан дэрсликлэрдэ бу чэһэти көрмэк олмур. Хүсусилэ VII-X синифлэр үчүн мөвчуд дэрсликлар педагожи-психоложи тэлэблэр бахымындан бу вэ ја дикэр дэрэчэдэ нөгсанлыдыр. Бүтүн буилара көрэ дэрсликлэрин јенилэшидирилмэсилэ элагэдар тэдбирлэрин һэјата кечрилмэсиндэ ашағыдакыларын нэзэрэ алынмасыны фајдалы һесап едэрдик.

Дэрсликдэ дэгиглэшиш, һамы тэрэфиндэн шүбһэсиз гэбул едилэн, эдэбијјат тарихиндэ сабитлэшэн елми фактлар экс олунмалыдыр. Мүбаһисэли, шүбһэли мэсэлэлэр шакирдлар үчүн билик мэнбэји олан дэрслијэ дахил едилмэмэлидир.

Эдэбијјат тарихиндэ бу вэ ја дикэр дөвр, эдэби шэхсијјат вэ онун мүһитинэ даир факт чохлуғу, информасија боллуғу дэрсликдэ эһатэ олуна билмэз вэ олунмамалыдыр. Белэ олдугда дэрслик ағырлашыр, шакирд зехни чэһэтдэн јүклэнир. Һэмий фактлар дэгиг учота алынмалы, үмумтэһсил мэктеб-

дари шакирдларинин эдэби билижинин инкишафына тэ'сир ба-
хымындан диггэтлэ сечилмэлдир.

Тэ'лим мәгсәди илә дәрелијә дахил едилән материал иш-
ләпкән програмда о мөвзуја ајрылап вахтла материалын
һәчми арасындакы ујгуулуг, бууула јанашы, верилән инфор-
мацијанын ајдынлыг дәрәчәси илә шакирдларин гаврама им-
кашлары нәзәрә алынмалыдыр. Ејни заманда материалын
һәчми арасында пранорсија да көзләнилмэлдир.

Нүмунә үчүн үзәриндә иш апарылмасы тәләб олунап бә-
дии әсәрларин тәһлилиндә вәһид тәләб көзләнилмэлдир. Ве-
рилән нүмунәләр әсасында шакирдлардә үмумијјәтлә бәдии
әсәрә јанашмаг, ону тәһлил етмәк вәрдиши јаратмаг диггәт
мәркәзиндә сахланымалыдыр.

Эдэби-бәдии материалын ишләниб дәрелијә дахил едил-
мәсиндә тэ'лим, тәрбијә, инкишаф мәсәләләри ардычыл нә-
зәрдә тутулмалыдыр.

Эдэби-бәдии материалын изаһы бахымындан бу вә ја
декәр дәрелијин әввәлки вә сонракы сийфин дәрелији илә
мәнтиги әләгәси көзләнилмәли, шакирдларин эдэби биликлә-
ри системли шәкилдә инкишаф етдирилмэлдир.

Сүжетин ајдынлыгы, идеја-бәдии тэ'сирин тамлығы үчүн
әсәрлардән верилән парчалар арасында рабитә јарадылма-
сы, бу мәгсәдлә парчалар арасында галан һиссәларин гы-
са мәзмунунун верилмәси тә'мин олунамалыдыр.

Дәреликдә эдэби-бәдии материалларла әләгәдар верилән
суал вә тапшырыгларын тәртибиндә шакирдләри фикри фәал-
лыга, мустәгил дүшүнмәјә, ахтарычылыга истигамәтләндир-
мәк диггәт мәркәзиндә сахланымалыдыр.

Әлбәттә, булар эдәбијјат дәреликләринин ишләнмәсинә
верилән үмуми тәләбләрдир.

Шүбһә јохдур ки, дәрелик мүәллифләри шакирдларин эдә-
бијјатдан дәрәс китабларыны партијамызын XXVI гурултајын-
да ирәли сүрүлән тәләбләр бахымындан диггәтлә ишләјәчәк
вә мәктәблиләрә кејфијјәтли дәрелик вермәк үчүн гүввә вә
бачарыгларыны әсиркәмәјәчәкләр.

Јери кәлмишкән гејд етмәк лазымдыр ки, VIII—X синифләр
үчүн эдәбијјат мунтәхәбатларынын чатышмамасы һаггында
мүәллимләрин һаглы килејинә дә биканә јанашмаг олмаз. Бу
мәгсәд шакирдин билаваситә әсәрлә таныш олуб ишләмәк
һәчми арасында мөвзуја ајрындырыр. Шакирд анчаг дәрелик мүәля-
финин тәһлили илә кифәјәтләнир, бәдии әсәрдә сөзүн мүхтә-
лиф мәгамда мүхтәлиф тэ'сир јаратдығыны мүшаһидә етмир.

онун естетик маһијјетини дујмур. Буна көрә дә шакирдин бә-
ши тәфәккүрү لازыми шәкилдә инкишаф етмир. Буну мәк-
тәбләрдә апарылан инша јазылардан да һисс етмәк олур.

Дәрсликләрин полиграфик вәзијјәтичин лазыми сәвијјәдә
олмамасы да нараһатлыг јарадыр. Мә'лумдур ки, инди мәк-
тәбләрдә дәрслик фонду јаратмаг чидди бир тәләб кими гар-
шыја гојулмушдур; һәр дәрс китабы азы 3-4 ил истифадәдә
галмалыдыр. Лакин бир һәгигәти ачыг демәк лазым кәлир:
дәрсликләр бә'зән елә кејфијјәтсиз кағызда чап олунур, елә
тикилир ки, һәтта бир дәрс или мүддәтиндә сөкүлүб-төкүлүр.
Әлбәттә, бу чәһәт нәшријјат рәһбәрләрини дүшүндүрмәјә
билмәз.

Елм вә техниканын сүр'әтлә инкишаф етдији индики дөвр-
дә бу вә ја дикәр тә'лим фәнни илә әлагәдар мәктәбин анчаг
програм вә дәрсликлә тә'мин олунмасындан данышмаг кифа-
јәт дејил. Сон он ил әрзиндә ајры-ајры тә'лим фәнләри үзрә
тәдрис комплексинин јарадылмасы әсас проблем олмушдур.
Мә'лумдур ки, тәдрис комплекс дедикдә програм, дәрслик,
дәрсликләрә методик рәһбәрлик, әјани вәсаит, техники тә'лим
васитәләри вә с. нәзәрдә тутулур. Азәрбајчан мәктәбләриндә
әдәбијјат тәдрисинә бу бахымдан нәзәр салдыгда јенә дә чид-
ди нөгсанлар ашкара чыхыр; елә нөгсанлар ки, тә'лим матери-
алынын мәнимсәдилмәсиндә мүәллимин ишинә бунун мәнфи
тә'сири чох ајдын һисс олунур. Үмид етмәк олар ки, бу проб-
лемин һәлли илә әлагәдар конкрет вә тә'сирли тәдбирләр кө-
рүләчәкдир.

Буну да гејд етмәји лазым билирик ки, шакирдләрин әдә-
би биликләринин инкишафы вә онларын тәрбијәси ишиндә әдә-
бијјатын күчүндән истифадә үчүн дәрсликдә топланан тә'лим
материаллары илә мәһдудлашмаг мүмкүн дејил. Вахтилә
бөјүк педагог Н. К. Крупскаја мәктәбдә әдәбијјат тәдрисини
сәчијјәләндирәрәк гејд едирди ки, әдәбијјаты тәкчә програм-
ла тәсәввүр етмәк ону покрүст ложасына чевирмәк демәкдир.
Програм үзрә верилән мә'луматлар шакирдләрин әдәби би-
ликләринин әсасыны тәшkil едир. Бу биликләр әсасында он-
лар мүталиә јолу илә бәдии әдәбијјата дәриндән нүфуз ет-
мәји, өз биликләрини кенишләндирмәји, ејни заманда онлар-
дан фајдаланмағы бачармалыдырлар. Буна әлверишли имкан
јаратмаг, һазырлыг апармаг тәләб олунур. Лакин бу саһәдә
һәлә чох иш көрүлмәлидир. Мәктәб китабханаларында ша-
кирдләрин әлавә охусу үчүн зәрури бәдии әсәрләр кифајәт
дәрәчәдә тапылмыр. Ахы програмда бә'зи әсәрләрин шакирд-

дөр төрөфиндөн бүтөв охунмасы төвсиде едилер, бу, онлардан талоб олунур, һәмнин мәгсәдлә элавә оху сијаһысы веридилер. Лакин бүтүн бу төвсидәләр, тәләбләр чох заман формаларарга галыр.

«Мәктәб китабханасы» серијасындан бурахылан китаблар мәктәбләрнин етијачыны һәләлик өдәмир. Чох зарури олан материалларын нәшри нәзәрдән гачырылыр; мәсәлә, Низами Канчәви кими бөјүк сәнәткарын әсәрләри индијәдәк «мәктәб китабханасы» серијасындан чап олунмамышдыр.

Һеч шүбһәсиз ки, әдәбијатдан тәкмилләшдирилмиш програмларла ишин даһа сәмәрәли тәшкилнә мӯәллимләримиз бундан сонра да хусуси диггәт јетирәчәк вә кәнч нәслик тәлим-тәрбијәсиндә әдәбијатдан—бәдии сөзүн гүввәсиндән мәһәрәтлә истифадә едәчәкләр. Әлагәдар тәшкилатлар исә һәминя сәһәдә мӯәллимләримизин ишинә лазыми көмәк көстәркәји тәмин едәчәкләр.

VIII СИНИФДӘ «М. ФУЗУЛИ» МӨВЗУСУНУН ТӘДРИСИНДӘ ФОЛКЛОРА ДАИР ИНФОРМАСИЈА- ЛАРДАН ИСТИФАДӘ

Шамхәлил МӘММӘДОВ

Азәрбајчан ЕТПЕИ-нин диссертанты

Ә ДӘБИЈАТ тарихи мәктәб курсунун тәдриси гаршысында дуран башлыча вәзифәләрдән бири классик сәнәткарларымызын өјрәнилен әсәрләринин бәдии-естетик дәјәрини, идеја-мәзмун оријиналлығыны, әдәби-тарихи ролуну, мӯасирлик бахымындан фикри-естетик мәзијјәтләрини дәриндән мәнмәсәтләрдән, шакирдләрә онларын шәхси мәвзи кејфијјәтләрини ашыламагдан ибарәтдир.

Классик ирсин тәдриси проблемләри илә мәшгул олар вә ја бу мөвзуда јазан методист алимләрин мәсәләләриндә сәмәрәли јоллар, даһа еффекили форма вә васитәләр көстәрилди. Классик сәнәткарларымызын ирсиндән нүмунәләрин тәдриси просесиндә һансы чәһәтләрә даһа чох диггәт јетирилмәли, һансы мәсәләләрин шәрһиңә тисмән кениш јер верилмәлидир? Бу суаллар бырада ики мәсәләдә хусуси јер тутур. Иринчиси, классикләрин тәдрисиндә әдәби мүнитин өјрәдилмәси, икинчиси исә әдәбијатын инкишафында башлыча компонентләр кими алыныб

тэдгиг олунап әдәби ән'әнәдир. Әдәби ән'әнә классик ирслә мүәсир дөвр әдәбијјатыны бир-биринә бағлајан, сых әлагә- ләндирән, һәр икиси үчүн, мүштәрәк олап бир бәдии мәзијјәт, сәнәт принципидир.

Ән'әнә «көһнә әдәби һадисә илә јени әдәби һадисә ара- сында ардычыл варислик әлагәси; бир вә ја бир нечә јазы- чынын јарадычылығынын сонракы јазычылар тәрә- финдән өјрәнилән вә инкишаф етдирилән идеја- сәнәткарлыг хүсусијјәтләри» кими (Ә. Мирәһмәдов. Әдә- бијјәтшүнаслыг терминләри лүғәти. Бақы, «Маариф» нәшр., 1978, сәһ. 70—71) гијмәтләндирилир. Ән'әнә «биринчи нөв- бәдә кечмиш дөврүн габагчыл инчәсәнәтинин идеја әсасла- рынын,... тәсвир олунап керчәклијә јанашма принципләри- нин, үмумиләшдирмә характеринин давам вә инкишаф ет- дирилмәсидир» (Гыса естетика лүғәти. Азәрнәшр, 1970, сәһ. 142).

Јухарыдакы фикирләрә әсасән гејд едә биләрик: де- мели, бәдии јарадычылыгда шифаһи әдәбијјатын жанрла- рынын форма хүсусијјәтләриндән, мотив вә образлар систе- миндән истифадә дә бир әдәби ән'әнәдир. Азәрбајчан әдәби- јаты тарихиндә бу ән'әнә Низаминин ады илә бағлыдыр вә сонралар Нәсими, Фүзули, Вагиф вә... нәһајәт, Ч. Чаббар- лы, Сәмәд Вурғун кими сәнәт корифејләринин јарадычылы- гында ачыг дујулан, ајрыча тәдгигат объекти кими кениш шәкилдә өјрәнилән, арашдырылан вә бундан сонра да тәд- гиг олуначаг башлыча проблемдир. Совет әдәбијјаты илә халг поетик јарадычылығынын гаршылыглы әлагәси мәсәлә- си социализм реализми әдәбијјатынын нәзәријјә вә түчрүбә- синдә башлыча јер тутмуш вә тутмагдадыр. (П. Выходтсев. Новаторство. Традиции. Мастерство. Ленинград, «Советский писател», 1973, сәһ. 107).

Мәктәбләрдә апардығымыз сорғулардан ајдын олмуш- дур ки, шакирдләр шифаһи халг әдәбијјатынын сөз сәнәти вә инчәсәнәтин әксәр саһәләри үчүн гајнаг вә мәнбә олмасы үзрә ајдын тәсәввүрә, дәрин билијә малик дејилләр. Икин- чи бир чәһәтдән, онлар фолклорумузу сабитләшмиш кими гәбул едирләр. Фолклорун зәнкинләшмә јолларында бир — әдәбијјатын шифаһи сөз сәнәтимизә тәсири барәдә исә, демәк олар ки, неч нә билмирләр.

Фолклор јазылы әдәбијјат вә инчәсәнәтин јараныб фор- малашмасында, инкишафында гајнаг олуб, сонра да мәнбә

ролуна ойнайыб вэ бу күн дэ, елми-техники тэрэгги эсриндэ дэ, һәмни бэди-естетик функцияны јеринэ јетирир.

Шакирдлэр буну билмэли, бу эбэди зэнкии бэди-мә'нэви сәрвэтэ доғру истигамэтләнмэлидирлэр. Эдэбијат тарихи мәктэб курсуну бүтөвлүкдэ мәнимсэјән орта мәктэб шакирди билмэлидир: фолклор «сөз сәнэтинин башлангычы»дыр (Горки); милли эдэби системин јараныб формалашмасында гајнагдыр; өз камил форма-жанр хүсусијјэтлэри, бэди-фикри мәзијјэтлэри, бэшэри мөвзу вэ идејасы илэ бүтүн дөврлэрин јазылы эдэбијаты илэ јанашы бэди-естетик рол ојнамышдыр; фолклор јазылы эдэбијата тә'сир едир, онун актуаллығыны шэртлэндирир; өз нөвбэсиндэ һэгиги хэлги эдэбијат нүмунэлэри (фолклоризм хүсусијјэтлэри илэ зэнкин олан эсэрлэр) халг тэрэфиндэн бөјүк марагла гаршыланыб фолклорлашыр, белэликлэ фолклор зэнкинләшир... Бурадан да фолклорун јазылы эдэбијатла гаршылыгы элагэсинин характеристик чәһэти ашкар олур.

Бу просес һаггында ајдын тәсэввүр јарадылмасы вэ билик мәнимсэдилмэси үчүн эн оптимал јол мәктэблилэрин фолклора даир елми вэ образлы информасијаја јијэләнмэлэри, тәдрис просесиндэ бунлардан истифадэди.

Тәкмилләшдирилмиш эдэбијат програмларында фолклорумузун тәдрисинэ чох аз јер верилмишдир. Бу саатларда шакирдлэр һәм елми, һәм дэ образлы информасија алмалыдырлар. Лакин бунлар фолклор вэ јазылы эдэбијат проблемеи үзрә билик мәнимсэдилмэси үчүн кифајэт етмир.

Шифаһи халг эдэбијатына даир информасијалардан классик сәнэткарлары ирсинин өјрәнилмэсиндэ үч истигамэтдэ—эдэби мүнһитин, шаирин (јазычынын, драматургун) фолклоризминин вэ эдэби ирсинин фолклорлашмасы мөвзутарында билик мәнимсэдәркән истифадэ мүмкүндүр.

Буну Мәһәммэд Фүзулинин һәјат вэ јарадычылығынын гәдриси нүмунэсиндэ нәзәрдән кечирәк.

Фүзули Вәтәндән узагларда—Ирагда доғулмуш, бурада бөјүјүб һәјата гәдәм гәјмушдур. Она бешик башында зна дилиндэ лајла дејилмиш, Мәһәммэд Сүлејман оғлу бөјүдүкчә мүәјјән тарихи-ичтимаи сәбәб үзүндән јад еллэрә күшмүш азәрбајчанлылары вәтән, торпаг, доғма јер, дағлар һәсрәтли, мәһәббәт мотивли бајатыларыны, ашыг маһналарыны ешитмиш, Вәтәнлэ бағлы, гәрибликлэ элагәдар

аталар сөzləri və məsəllər динләмишдир. Онуи бейтлери әдәби мүнхтә мәнәббәт вә гәһрәманлыг мотивли һағылар, дастанлар сөйләнилмәси башлыча мәнәви мәнғулијјәт тәмушдур. Илләр кечмиш, «мүәјјән сәбәбләр үзүндән Ирагә дүшмүш азәрбајчанлыларын кешмәкешли һәјаты вә бу һәјатын поетик салнамәси олан бајатылар—хорјат вә маниләр» Фүзули јарадычылығындакы һәсрәтли мәнәббәт тәһригајнаг, мәнбә олмушдур.

Фүзули белә бир мүнхтә дүнјаја көз ачмыш, вәтән һәсрәтли, мәнәббәт мотивли сәнәт инчиләринин бәдии-естетик тәсирини алтында бейүјүб бәдии јарадычылыға башламышлыг. Әдәби мүнхт исә дәјишмәмишдир. Шаирини јашадығы әдәби мүнхтә ән чох хорјат вә маниләр бир компонент олмуш, башлыча јер тутмушдур. Бу мүнхт һағында шакирдләр ики јолла информасија ала биләрләр. Булардан биринчи «Кәркүк бајатылары» китабыдыр ки, бу, даһа аз шакирдин әһәтә едир, үстәлик онларын китабханаларда әлавә вәдт сәрф етмәсини зәруриләшдирир. Икинчи мәнбә, информасија каналы мөвчуддур ки, бу да Азәрбајчан телевизијасынын «Озан» фолклор топлусунда сәсләндирилмиш Кәркүк бајатыларыдыр (бураја Азәрбајчан радиосунда сәсләндирилән Кәркүк маһныларыны да дахил едирик. Синан Сәидлә Нәрминә Мәммәдованын ифасында лентә алынмыш бу маһнылар бәдии-естетик мәзмуну илә диггәти чәлб едир, Азәрбајчан бајатылары әсасында јазылмыш мусиги парчаларыны вә халг маһныларыны хатырладыр».

Республиканын әмәкдар мүәллими, Шамхор шәһәр 4 нөмрәли мәктәбин мүәллими Ругијјә Әлигулијева бу мөвзунун тәдриси заманы шакирдләрин әлдә етдикләри мәлумәтә әсасланыр (һәлә ашағы синифдән мәктәблиләр буна истигамәтләндирилир. Онларын фолклор үзрә информасијаларын групплашдырылыб гејдә алындығы дәфтәрләри вардыр. Бу сәһәдә Бакынын Киров рајонундакы 135 нөмрәли мәктәбин мүәллими К. Абдуллајева вә 126 нөмрәли мәктәбин мүәллими С. Рүстәмованын, Ағдам рајонундакы Кәнкәрли кәнд мәктәбинин мүәллими Б. Гәһрәманова вә даһа онларча мүәллимин дә зәнкин иши вардыр).

«Озан» фолклор топлусундан алынған информасија чох компонентлији илә сечилир: сөз, мусиги, иллүстрасијалар милли кејим, бајатынын актјор ифасында сәсләнмәси, мимика вә жестләр, сәсин аһәнки вә с.

Мүәллим М. Фүзулинин һәјатына даир шәрһә башла-
маздан әввәл шакирдләрин диггәтини «Карван» сим-
фоник поемасына јөнәлдир. Бу һәзин мусигидән бир парча
синифдә сәсләндирилдикдән сонра о, өзү бир нечә Кәркүк
бајатысыны ифадәли сөјләјир:

Јада Кәркүк,
Галыбды јада Кәркүк.
Ган чағлар көзләримдән,
Дүшәндә јада Кәркүк.

Ешим гәриб.
Ешим, јолдашым гәриб.
Билмирәм һаралыјам,
Торпағым, дашым гәриб.

Сонра мүәллимин тәклифи илә даһа бир нечә Кәркүк
хорјаты сәсләнир. Емоционаллыг тә’мин олундугдан сонра
мүәллим Фүзулинин һәјаты, доғулдуғу вә бөјүдүјү әдәби
мүһит һаггында мә’лумат верир. Белә бир суал гојулур: вә-
тәниндән ајры дүшмүш шаир тәкраролунмаз көзәллик вә
мә’наја малик гәзәлләрини, «Лејли вә Мәчнун»у нечә олуб
ки, азербайчанча јазыб? Ахы, о, әрәбләрин торпағында доғу-
луб, фарс вә әрәб дилләрини јахшы билиб. Бу проблем си-
туасија доғуран суала чаваб олараг мүәллим Р. Рзанын
ашағыдакы сәтирләрини кодоскопла экрана салыр: «... Фү-
зулинин јашајыб јаратдығы јерләрдә онун азербайчанча әсәр-
ләрини охујан, онун поезијасына гијмәт вә гүввәт верән мин-
ләр, јүз минләр вармыш! Фүзули, дили дилиндән, дәрди дәр-
диндән, севинчи, арзусу, һәсрәти онунла бир олан доғма халг
әһатәсиндә јашамышдыр».

Бу халг орада мәскунлашандан, көк саландан сонра да
даһи Низаминин өлмәз поемасы илә бағлы даһа да попул-
јарлашан «Фәрһад вә Ширин» әфсанәси, мәһәббәт дастан-
ларымыз сөјләнилир, динләнилир, јашајырды. Јени, итиса-
ди-чоғрафи, мәдәни мүһитә ујғун олараг адыны вә мүәјјән
мә’нада, бир гәдәр формасыны дәјишән бајатыларда—хор-
јатларда да бу фолклор гәһрәманлары хатырланмышдыр:

Лајласыз.
Ушаг јатмаз лајласыз.
Әсли Кәрәмсиз олмаз,
Нечә олум Лејласыз.

Ширин дүшәр,
Зүлф үзә ширин дүшәр.
Фәрһад гаја чапанда,
Јадына Ширин дүшәр.

Беләликлә, Фүзули лирикасындакы вә «Лејли вә Мәч-нун» поемасындакы, үмумијјәтлә, азербайчанча әсәрләриндәки аталар сөzlәри вә мәсәлләрин, афористик ифадәләрин, фикри-естетик мотивләрин, фолклор поетикасы илә сәсләшән вә ејни кәлән тәрәфләрин гајнағы шакирдләр үчүн әјдын олур. Демәли, Фүзули поетикасынын гајнагларындан бири вә биринчиси Азербайчан шифаһи халг әдәбијјаты, Кәркүк хорјат вә маниләридир.

Фикрини тәсдиг вә шаирин поетик гајнағы һаггында шакирдләрин билик зәнкинлијини тәмин етмәк үчүн ашағыдакы сәтирләр экрана салыныр (мүәллимин тәклифи илә бу, әдәбијјат дәфтәринә көчүрүлүр): «Фүзули халгын зәнкин сөз сәрвәтини бир даһи гүдрәтилә саф-чүрүк етмиш вә хүсусилә орадакы бәдиилик сирләрини өз гејри-ади зөвгү илә арашдырмышдыр... Бајатыларда—хорјатларда јашајан халг дүнјакөрүшү, һәјата, мәһәббәтә бахышы, зәриф дүјгулары, көнүл нәғмәләри шаирин поезијасына бир доғмалыг, ширинлик, хәлгилик кәтирмишдир. Аталар сөзү вә мәсәлләрдән кәлән дәрин халг һикмәти, поетик афоризм Фүзули үчүн зәнкин фикир мәнбәји олмушдур» (А. Вәфалы. «Фүзули өјрәдир», Бақы, «Кәнчлик» нәшријјаты, 1978, сәһ. 48).

Шаирин јарадычылығынын әдәби-бәдии мәзијјәтләриндән сөһбәт ачаркән мүәллим шакирдләрә чатдырыр ки, Фүзулинин лирик әсәрләри, гијмәтли сөzlәри әсрләрдән бәридир ки, дилдән-дилә кәзир, ше'р-сәнәт мәчлисләрини бәзәјир. Фүзули сәнәтинин шөһрәтини артырыб јашадан, онун бәдши ирсини тәфәккүр вә тәхәјјүл үчүн гајнаг едән сәбәб, амил вә сирр нәдир? Профессор Фуад Гасымзадә јазыр: «Фүзулинин поетик вә фәлсәфи дүһасы халгын дүһасыдыр, бу дүһа өз гидасышы бүллур селләр кими ахыб кәлән халг һәјатындан, ону гајнар чешмәсиндән алмышдыр» (Ф. Гасымзадә. «Гәм карваны», јахуд «зүлмәтдә нур». Бақы, Азәрнәшр, 1968. сәһ. 3).

Фүзулишүнасларын һамысы бу мәсәләдә бирләширләр. Фүзули сәнәткарлығынын гајнағы, поетик дүнјасынын зәнкинлијинин мајасы, популјарлығынын башлыча амилләрини-

дән бири халг поетик јарадычылығына, халг һәјатына бағ-
лылығы, халг әдәбијјатынын сүжет, композисија, бәдии тәс-
вир вә ифадә васитәләриндән истифадә етмәсидир.
Филологија елмләр намизәди Ајаз Вәфалы јазыр: Фузули
шеһринни фолклор поезијамызла, халг афоризми илә олан ғы-
рылмаз әлагәси онун дүһасыны тәмин едән әсас амилләрдән-
дир.

Фүзули фолклоризми үзәриндә иш онун лирикасы үзә-
риндә илкин ахтарышларла башланыб шаһ әсәри олан
«Тејли вә Мәчһун»ла бағлы шакирд ахтарышлары илә да-
вам етдирилди.

Классик сәнәткарларын фолклоризминин өјрәнил-
мәси методикасыны ашағыдакы алгоритм шәк-
линдә ифадә етмәк мүмкүндүр: 1. Шаир фолклор жанрла-
рындан, поетикасындан истифадә етмишдир (шакирдләрин
мәтн үзәриндә мүстәгил арашдырмалары апарылыр). 2.
Шаирин аталар сөzlәри вә ја мәсәлләрлә паралел ишләнә
билән, сәсләнән мисра вә бејтләри вардыр («Мүдриг фи-
кирләр аләминдә», «Мүдриг фикирләр» китаблары әсасын-
да мүстәгил иш тапшырылыр). 3. Шаирин әсәрләринин (ән
хәлги, фолклоризм даһа зәнкин вә парлаг олан әсәрләринин)
ел вариантлары јаранмышдыр (мәзмун, идеја, форма вә
әдәби-бәдii мәзијјәтләр әсасында мүгајисәләр апарылыр,
нәтичәләр чыхарылыр). 4. Шаирин һәјаты илә бағлы рәва-
јәт, аталар сөзү вә ја мәсәл јаранмышдыр (китаб үзрә иш
апарылыр). 5. Шаирин ајры-ајры мисра, бејт вә фикирләри
һикмәтли кәламлар, афористик ифадәләр кими шифаһи вә ја
јазылы нитгдә ишләнир.

Фүзули әсәрләриндә фолклорумузун аталар сөзү вә мә-
сәл кими афористик жанрына даһа чох мүрачиәт етмишдир.

Һәмин һикмәтли кәламлар, аталар сөzlәри вә мәсәл-
ләр, бәјәтилардан классик әдәбијјатда ики шәкилдә исти-
фадә олунмушдур. Нүмунәләр ејнилә дахил едилмишдир;
мүәјјән дәјишмәләр апарылмышдыр. Һазыр ифадәләрдән
олдуғу кими истифадә нитги автоматлашдырыр. Бурада
һадисәјә, мәсәләјә халг мүнасибәти илә сәнәткар мүнасибә-
ти разыләшдырылыр. Фүзулидә бә'зән булар форма вә
мәзмунча аз-чох мүәјјән дәјишлик едилмиш шәкилдә
ишләдилмишдир. Бу, профессор М. Адилонун фикринчә, акту-

аллашдырмадыр. Фүзули бу јолдан истифадә етмиш, халг сә-
нәти нүмунәләриндән мүәјјән дәјишикликлә бәһрәләнмиш-
дир. Шакирдләр бу истигамәтдә вә бәдии мәтиләр үзәриндә
ахтарышлар апарырлар:

Бир од дүшдү кәлләмә,
Өзү јанар, јелләмә.
Синәмдә јар дағыды,
Нашы тәбиб, әлләмә.

Фолклор.

Чәкмә зәһмәт, чәк әлин тәдбири-дәрдимдән, тәбиб
Ким, декил сән билдијин мән чәкдијим бимарлыг.

Фүзули.

Гурунун одуна јаш да јанар.

Фолклор.

Чисмими јандырма, рәһм ет јашимә, еј бағры даш!

Еһтијат ет, јанмасын накаһ гуру одуна јаш.

Фүзули.

Фүзули фолклоризми үзрә ишин әсас һиссәси «Лејли вә Мәчнун» поемасынын тәдриси заманы һәјата кечирилир. Мүәллим әввәлчәдән ејни адлы дастанын охусуну тапшы-
рыр. Охунмуш дастанын гыса мәзмуну конспектләшдирилир, сурәтләрин характеристикасы јазылыр, дастанын сүжет хәтти вә композијасы арашдырылыр. Поеманын мәзмуну-
нун мәнимсәдилмәси заманы мугајисәләр апарылыр. Сүжет, мәзмун вә композијадакы охшар вә ејни кәлән чәһәтләр, мотивләр ашкара чыхарылыр. Рүбаиләрин устаднамәни ха-
тырлатдығы, гәзәлләрин һадисәләр арасында көрпү ролу ој-
надығы шакирдләрә баша салыныр. Шакирдләрә чатдыры-
лыр ки, Фүзули гәһрәманы да дастан гәһрәманлары кими нәзир-нијазла доғулур. Мәчнун нәчиб гәлбли, мөһрибән фолклор гәһрәманларыны хатырладыр. О, дастан гәһрәман-
лары олан һагг ашыглары кими һејванларла үнсијјәт јара-
дыр. Нәһәјәт, мүәллим мәзмуну өјрәнилмиш дастанын «Леј-
ли вә Мәчнун» поемасынын тәсири илә јарандығыны тари-
хи-хронологји факт әсасында баша салыр. Гејд едилир ки,

дастанын ел вариантынын тарихи аздыр вэ јазыја алынмыш дастанда поеманын тэ'сир ачыг-ајдын көрүнүр.

Профессор Т. Начыјев «Фүзулинин сәнәткарлыг үсулу вэ дил үслубу» адлы мэгаләсиндә јазыр ки, «Лејли вэ Мәч-нун» поемасындакы бир бәһсдә—«Анасынын Лејлијә пәси-нәти» парчасында мүасир дилдәкинин ејни олан бу гәдәр ифадә вэ идиом вар: рүсвај олмаг, дилдән-дилә дүшмәк,... ода тутушмаг, јаса батмаг, дил узатмаг, јанар од олмаг,... јүнкүл олмаг,... учуз олмаг, гәдир билмәк,... һәр јерә үз вур-маг, отуруб-дурмаг, садә олмаг... Бу тәхмини сијаһы Фүзули дилинин азәрбајчанча руһу һаггында ајдын гәнаәт верир (Т. Начыјев. Јазычы дили вэ идеја-бәдин тәһлил. Бақы, «Маариф» нәшр., 1979, сәһ. 33).

Фүзули дилинин үмуми ифадә тәрзиндә, интонасија вэ инверсијада Азәрбајчан дилинин шифаһи данышыг вэ лако-ник, образлы тэ'сир чәһәтләрини ашкара чыхарыб, конкрет фактларла шәрһ едән дилшүнас алим нәтичә чыхарараг көс-тәрир:... «Фүзули дилинин әсас лүғәт фондунда вэ грамматик гурулушунда хәлгилик күчлүдүр» (Т. Начыјев).

Беләликлә, нәтичә чыхармаг олар ки, «лирик поезијанын тачидары, бәдин дүшүнчә зирвәси илә елми-фәлсәфи фикир дәринлијини гранит вәһдәтә кәтирән Фүзули» (Т. Начыјев) јарадычылыгындакы хәлгилијин ән мөһкәм гајнагларындаи бири дилин хәлгилијидир. Хәлги вэ бәшәри сәнәткар олмаг әсл истә'дадын гоша ганадыдыр. Әсл сәнәткар фолклордан истифадә етмәклә јанашы, әдәби ирсинин мөвзу вэ идеја ори-жиналлыгы, поетикасы илә әсрләри архада гојмалы, сонракы дөврләрдә гајнаг олмалы, халг әдәбијјатыны зәнкинләш-дирмәлидир.

Фүзулинин һәјаты халг тәрәфиндән јарадылмыш рәва-јәтдә вэ аталар сөзүндә бәдииләшмиш, абидәләшмишдир: «Фүзули дәрд әлиндән даға чыхды, дедиләр: бәхтәвәр јайлага чыхды». Фолклоршүнас Ә. Саләддин тәрәфиндән гәләмә алынмыш әфсанә-рәвајәтдә дә Фүзули бир әдәби образ кими ишләнмишдир (бах: Ә. Саләддин. Сабир вэ фолклор. Бақы, 1969).

Јухарыда да гејд олундуғу кими, Фүзули ирсиндән бә'-зи нүмунәләр артыг фолклорлашмыш, бә'зи мисра вэ бејтләр афористик жанрлы нүмунәләр кими тәблиғ едилмишдир (Фолклорлашма просесини доғуран сәбәбләр вэ јоллар һаг-гында өтәри шәкилдә «Фолклорлашан афоризмләр» адлы

гејдләрде данышылмышдыр (бах: «Азәрбајчан мұәллими» 2 сентјабр 1981-чи ил).

Фолклорлашма проссинин башлыча әламәтләри һансылардыр?

Шифаһи халг әдәбијјатынын спесифик чәһәтләри олар ашағыдакылар һәмишә, бүтүн тәдгигатларда кәстәрилмишидир: мұәллиф мә'лум олмур; заман вә мәкана аз табелик вар, һәм дә фолклор материаллары ағыздан-ағыза кечәрәк јайылыр, мәшһурлашыр.

Бу фикир јөнүмүндән шифаһи халг әдәбијјатыны зәнкинләшдирән јазылы әдәбијјат нүмунәләринин јайылма хүсусијјәтләрини гејд едәк. һәмин нүмунәләр заман вә мәкана аз табе олур. Бунлар ән чох шифаһи нитг јолу илә фолклорлашыр. Јазылы нитгдә бунларын мәнбәси бә'зән кәстәрилирес, шифаһи нитгдә, радио вә ја телевизия верилишиндә анчаг «Низами демишкән», «Сабир демишкән...», ән чох «шаир демишкән» ифадәләри ишләнир.

Фүзули ирсинин фолклорлашмасына аид оларча әдәби фактлар шакирдләрә чатдырылмалы, Фүзулинин, Г. Закир, С. Ә. Ширвани, Сабир, С. Вурғун, М. Мүшфиг вә башга көркәмли шаирләрин јарадычылығына тә'сири дә кәстәрилмәлидир.

Бүтүн бунлар Фүзули шөһрәтинин сиррини баша салмагда, онун сәнәткарлығынын башлыча чәһәтини мәнимсәтмәкдә васитә олур, фолклордан јазылы әдәбијјата, сонрадан јазылы әдәбијјатдан фолклора истигамәтиндә динамик јарадычылыг проссини дәрк етдирмәкдә зәмин ролу ојнајыр. Шакирдләрин мүстәгиллији, зәһни фәаллығы тә'мин едилир.

Беләликлә, Фүзули фолклоризми үзрә кениш иш апарылыр; әсәрләриндә ишләтдији аталар сөзләри вә мәсәлләр тапылыр, шаирин һикмәт вә нәсиһәтләри арашдырылыр; Фүзули әсәрләринин вә ја сәтирләринин фолклорлашмасы имкан вә јоллары өјрәнилир. Шакирдләрин кениш мигјасда мүстәгил иши, һәм дә бөјүк мараг вә интенсив һәвәслә сәчијјәләнән мүстәгил ишләри тәшкил олунур, нәтичәдә китабла иш габилијјәти инкишаф етдирилир; бәдиин материаллар фонду зәнкинләшир; фолклордан јазылы әдәбијјата, јазылы әдәбијјатдан фолклора кечид истигамәтли диференсиаллашма просси биләваситә шакирдләрин иштиракы илә ашкара чыхарылыр.

Фүзулинин фолклордан истифадә етмәси вә гүдрәтли сәнәткарын ирсинин фолклорлашмасы истигамәтиндә мә'лумат берилмәси, шакирдләрин фәаллығы әсасында иш апарылмасынын тәлим-тәрбијәви әһәмијјәти ашағыдакылардыр:

1. Шакирдләр фолклорун—коллектив јарадычылығын јазылы әдәбијјат үчүн гәјнаг олдуғуну дәрк едир вә буна доғру истигамәтләнирләр.

2. Сәнәткарын халга, онун јарадычылығына бағлылығы тәсдиг олуноур. Шаирин јарадычылыг гәјнаглары ашкара чыхарылып, халгын сөз сәнәтинә мүнәсибәти фонунда сәнәткарлығы, јарадычылыг бачарығы вә гүдрәти ајдынлашдырылып.

3. Сөз сәнәтинин ики формасынын вәһдәт тәшкил етмәси, дифференциаллашмасы вә бир-биринин инкишафына тәсир кәстәрмәси һаггында мүстәгил фәалијјәт јолу илә билик мәнимсәдилир, ајдын тәсәввүр јарадылып.

ИНФОРМАСИЈАНЫН СЫХЛАШДЫРЫЛМАСЫ ТӘЛИМ-ТӘРБИЈӘ ПРОСЕСИНИН ОПТИМАЛЛАШДЫРЫЛМАСЫ ЈОЛЛАРЫНДАН БИРИ КИМИ

Ғәсәнбала МӘММӘДОВ

Гусар рајону Аваран кәнд мәктәбинин мүәллими

ТӘЛИМ-тәрбијә үсулларынын тәкмилләшдирилмәси педагожи просесдә информәсија мүбадиләсинин интенсивләшдирилмәсинә хидмәт едир. Информәсија илә ону ишләјән орган арасындакы диалектик зиддијјәт бу ишә манеңчилик тәрәдир.

Тәкчә педагогика үчүн јох, һәм дә дикәр елмләр үчүн мөвчуд олан бу проблеминг һәлли ики истигамәтдә иш апармағын: һәм информәсијаны ону ишләјән органа—бејинә, һәм де бејнин информәсијаја ујғунлашдырылмасынын зәрурилијини ирәли сүрүр. Информәсијанын сыхлашдырылмасы идрәк просесини, онун ардынча исә емоционал просеси сүр'әтләндирији үчүн бејнин фәалијјәтини јүксәлдән дахили механизми инкишаф етдирир: сыхлашарат бејнин имканларына ујғунлашан информәсија јенидән бу имканлары артырыр, нөвбәти информәсијанын даһа бөјүк сүр'әтлә ишләмәсини тә'мин едир.

35 март

Информасија һәм мәзmunча, һәм дә формача сыхлашдырылмалыдыр ки, онун чатдырылмасы, гәбулу вә ишләнмәси оптимальлашыр. Информасијагы мәзmunча сыхлашдырма үчүн о, тәкратлардан, әһәмийәтсиз элементләрдән тәмизләнир, әсас вә көмәкчи элементләр сәбәб-нәтижә алағәләринә кәрә групплашдырыларак систем шәклинә салыныр вә үмумиләшдириләрәк даһа бөјүк системни тәркибинә дахил едиллир.

Өјрәнилән объектни мә'лум объектә охшар хусусийәтләрини тапылмасы информасијагы сыхлашдырмагы ән әлвәришли пријомларындандыр. Мәсәлән, исмин тәдрисиндә шакирдләрин өјрәндији схем дикәр нитг һиссәләрини дә тәдрисиндә тәтбиг олуңур вә фикри истигамәтләндирән истинад биләјини әвәз едир: 1) нитг һиссәсини тә'рифи, 2) суаллары, 3) гурулушча нөвү, 4) мә'нача нөвү, 5) спесифик категоријасы, 6) синтактик функсијасы.

Информасијанын мәзmunча сыхлашдырылмасы онун мүбадиләсини сүр'әтләндирилмәсини там һәјата кечирә билмир. Бу заман о, формача сыхлашдырылмалыдыр ки, ону ишләјән орган информасијаны сүр'әтлә гәбул етсин вә ону ишләјәндән сонра объектә вахтында чатдыра билсин. Јухарыдакы мисалда информасијанын сыхлашдырылмасынын икинчи јолундан—онун формача сыхлашдырылмасындан истифадә етмишик.

Информасијанын мәзmunча сыхлашдырылмасы, әсасән, онун ишләнмәсини, формача сыхлашдырылмасы исә өтүрүлмәсини (дүз вә әкс алағә) сүр'әтләндирилләр. Формача сыхлашдырылма мәзmunун лаконик форма илә ифадә едилмәсини—максимум биликләри минимум һәчминдә верәрәк онун тутуму јүксәлтмәји тәләб едир.

Информасијанын формача сыхлашдырылмасында ики јолдан истифадә едиллир. Биринчи јол информасијаны ифадә едән ишарәләрин сајынын азалдылмасыдыр. Бу, ондакы әсас информасијаны ифадә етмәјән артыг ишарәләрин һесабына әлдә едиллир. Һәмин имкан чох вахт тәбии дилин шифаһи вә јазылы нормаларында јараныр. Дилдәки сөзләрдә, чүмләләрдә чох вахт бә'зи ишарәләр әсас информасијаны дашымајән вә мәзmunун дикәр компонентләрлә әвәз едилмәси мүмкүн олан ишарәләр олур ки, онларын атылмасы әввәлки мәзmunу дәјишдирмир. Стенографлар, сүр'әтли охунан мүһазирәни јазмаг истәјән тәләбәләр, чыхыш үчүн план тутан мә'рузчиләр, чүмләни тәһлил едән шакирдләр вә с. тез-тез сөзлә-

рин, чүмдэлэрин, мүрәккәб адлары ихтисары пријомундан истифадә едирләр.

В. Н. Ленин демишкән, «он сөзү ики сөзә сыхышдырмагла артыг тәркибләри, «башгасы һесабына доланан» сөзләри атараг дилин тутумуну жүксәлтмәк мүмкүндүр».

Мәсәлән, «Мүбтәда» бәһсини шакирдләрин өјрәнмәси үчүн бир нечә сөзү—истинад сигналыны (А. һал. ким? нә? һара? вә с.) јадда сахламасы кифајәтдир ки, онлар әввәлки биликләр системини көмәклији илә програмын тәләб етдији билик, бачарыг вә вәрдишләри нүмајиш етдирә билсинләр.

Информасијаны формача сыхлашдырмағын икинчи үсулу кодлашдырмадыр—информасијанын ону әвәз едән сигналла ифадә едилмәсидир. Биринчи һалда верилмиш информасијанын формасы башга ишарә илә әвәз едилмәдән гысалдылдыса, икинчи һалда информасијанын әввәлки формасы тамамилә јени форма—кодла әвәз едилир.

Кодлашдырма заманы мүхтәлиф семиотик ишарәләрдән, ријазии методлардан, моделләрдән истифадә едилир. Бу заман биз ашагыдакы тәләбләрә әмәл едирик:

1. Кодлашдырма вә кодларын ачылмасы просеси идарә етмәдә ону реаллашдыран субјектин информасијасыны гәбул етмәк, ишләмәк вә объектә вермәк имканларына ујғун олмалыдыр.

2. Информасијанын ифадә формасы о дәрәчәдә гысалдылмалыдыр ки, кодлашдырылан информасијанын ишләнмә сүр'әти кодлашдырмадан әввәлки информасијанын ишләнмә сүр'әтиндән максимум жүксәк ола билсин.

3. Код бүтүн зәрури информасијаны ифадә етмәли, амма онун мәзмунуну дәјишдирмәмәлидир.

Чалышмаг лазымдыр ки, һәр чүр кодлашдырма заманы кодун формасында онун мәзмунунун тәркиб һиссәләринин элементләри—истинад сигналлары олсун. Шакирдләр онларда өзләринин јаддашларындакы биликләр системинин истинад сигналларыны тапа билсинләр ки, биликләрин мәнимсәнилмәси вә трансформасијасында автоматик реаксија вермәк вәрдишләрини газансынлар.

Тәкчә информасијанын ифадә формасы јох, һәмчинин онун мүбадилә формасы заман вә мөкан е'тибарилә гысалдыл-

малыдыр—сыхлашдырылмалыдыр ки, идарә едәнлә едилән ону минимум вахт вә гүввә сәрф етмәклә бир-биринә чатдыра билсн. Бу заман принципчә информасијанын маънунун сыхлашдырылмасы јолларындан истифадә едирик; әввәлчә, мүүллим вә шакирдләрнн фәалијјәтиндәки әһәмијјәтсиз элементләрнн, тәкрарлары атырыг, сонра хырда әмәлијјатлары бирләшдирәрәк мүрәккәбләшдиририк, нәһәјәт, мүрәккәб әмәлијјатлары комплекләшдирәрәк систем һалында тәтбиг едирик. Мәсәлән, мүүллимиә һәр дәрсдә тәкрарән көрдүү онларча әмәлијјаты: давамийјәти, ев тапшырыгларыны јохламаг вә саирә ишләрнн ијерархик (ағач шәкилли) идарә илә тәшкил едилмиш шакирд коллективи мүвәффәгийјәтлә әвәз едә вә мүүллими даһа долғун информасија илә тәмин едә биләр. Јахуд, шакирднн күндәлик режимә вәрдиш етдирмишиксә, онун һәр бәндинн тәкрарән хатырламаг нә лазымдыр? Шахәли програмлашдырма методуну тәтбиг едән мүүллим үчүн бир аксиомадыр ки, һәр бир шакирдә репродуктив тапшырыг вериб, онун ичрасыны јохламага вә лазыми көстәришләр вермәјә саатларла вахт итирән мүүллимдән алгоритмик блоклары шакирдләрә пәјламагла 2-3 дәгигәдә кодлары јыған мүүллиминн мүвәффәгийјәти бөјүк олачагдыр.

Башга просесләрнн идарәсиндән фәргли олараг, педагогнн просесин идарәсиндә әсас мәгсәд идарә едилән объектнн ((шакирднн) кетдикчә мотивләшдирилмиш субъект—өзүнүн вә башгасынын фәалијјәтиннн мүстәгил идарә едә билән шәхс вәзијјәтинә кәтирилмәсидир ки, бу да мүүллимлә шакирд арасындакы информасија мүбадиләсиннн дахили мүбадилә формасы илә әвәз едилмәсиннн тәләб едир. Мәһз буна көрә дә, биз дәрсдә шакирдләрнн гаршылыгы тәлим үсулларына, синектика мәшғәләләрннә, әкс әләгәни интенсивләшдирән пријомлара кениш јер веририк.

Диалектик материализм бизә өјрәдир ки, бүтүн информасија нөвләрннн истәнилән формада ифадә етмәк мүмкүндүр. Бураја һәм фасиләсиз, һәм дә дискрет информасијалар дахилдир. Демәли, шакирдләрннн кечирдији бүтүн психи просесләрнн: иради, емоционал вә идарк просесләрннн өјрәнмәк вә она оптимал тәсир етмәк мүмкүндүр. Телевизија верилишнн заманы информасијанын вахта көрә дозалара ајрылмасы вә һәмин анда шакирдләрә верилмиш кодлар васитәсилә онлардан өз реаксијалары һаггында мүүллимә лазым олан мәлу-

маты алмасы пак дэфэ бизим тэчрүбэмиздэ тэтбиг едилмиш-
дир. Бу заман мүэллим магнитофонда вахта көрә бөлүмүш
дозалары кодларыны дилләјир, филмоскоп васитәсилә онла-
ры нүмајиш етдирир, шакирдләрә исә гурп нәзарәт гурғусу
васитәсилә онлара верилмиш диференсиаллашдырылмыш
альтернативләрден кечирдији психи просесләрә мұвафиг кә-
дәниши мүэллимә чатдырырлар.

Һәмши иши әкс әлагә гурғусу олмадан ән'әнәви јолларла
да јеринә јетирмәк мүмкүндүр. Мәсәлән, «Дәдә Горғуд» фил-
мидән фрагменти нүмајиш етдирәркән һәр шакирдә ашағы-
дакы мәзмунда тапшырыг вериллир:

1. Газан ханын давраһышыны характеризә ет.
2. Әсәрин композициясынын элементләрини баш һәрфи
илә гејд ет.
3. Бејрәјин иштирак етдији эпизодлары көстәр.
4. Характерләрин тоғгушмасыны ишарә елә.
5. Ән чох хошуна кәлән сәһнәләрин кодуну јаз.
6. Гарача чобанын мәғрур көркәм алдығы анын кодуну
көстәр.

7. Мәнфи вә мүсбәт сурәтләрин экранда көрүндүјү коду
көстәр (кодлар әкс әлагә дэфтәриндә көстәрилмишдир).

Филм биринчи дэфә кодлары програмлашдырылмыш то-
рун вә магнитофонун изаһы илә нүмајиш етдирилир. Филмос-
коп кодларыны торун үзәринә салыр. Икинчи дэфә исә магни-
тофонун изаһы кодларла әвәз едилир. Шакирдләр мұвафиг
кодлары гејд едилләр. Узун мүддәтдән сонра бу гејдләрә әса-
сән билмәк олур ки, һансы шакирд дәрсин мүәјјән анында нә
илә мәшғул олмуш, һансы фикри әмәлијаты, һисси, һәјәчаны
кечирмишдир. Бахышдан сонра тапшырығы гејри-гәнаәтбәхш
јеринә јетирәнләрә ашағыдакы мәзмунда тәрбијәви алтерна-
тивләр тәклиф олунур:

1. Гарача чобанда сәнә хош кәлән чәһәтләри нә вахт көрә
билирсән?

2. Бејрәк мүасир дөврүмүздә јашајыб сизинлә бир јердә
охусајды, һәр бир тапшырығы вичданла јеринә јетирәрдим?
Онун һансы эпизодлардакы һәрәкәтләринә көрә бу нәтичәјә
кәлмәк олар?...

Һәр чүр информасиянын сыхлашдырыла—кодлашды-
рыла билмәси тәлим просесиндә һәр чүр үсул вә васитәләр-
дән: ән'әнәви вә кибернетик үсуллардан, ЕНМ-дән, мә'лумат-

3.

веричи техники васиталардан ва саирәдән комплекс истифадә етмәжә имкан јарадыр. Бу, ән'әнәви дәрсләрдә әксәр вахты алаң әкс әлагә бир нечә дәгигәдә баша чатдырылдыр; әкс әлагә дүз әлагә илә бирликдә һәјәтә кечирилдир.

Әкс әлагә информасијаныи сыхлашдырылмасы, хүсуси идарәетмәни оптималлашдырмағ үчүн әвәзсиздир. Кичик бунисал.

Мәктәб тәчрүбәсиндән мә'лумдур ки, бир ставка илә ишләјән мүәллим тәкчә јазы ишләрини јохлаимасына һәр күн бир нечә саат вахт итирмәли олур. Сәһвләрин һәр шакирдә чатдырылмасы, изаһ едилмәси вә ислаһ етмәк үчүн фәрди тапшырығын верилмәси...үмумијјәтлә, практик чәһәтдән мүнкүч олмајан бир проблемдир. Информасијаныи сыхлашдырылмасынын хүсуси нөвү олаң гаршылығлы тә'лимин тәтбиғи мүәллимин әмәјини максимум јүнкүлләшдирмәклә һәмк проблемин мүвәффәгијјәтлә һәллини реаллашдырыр. Бунин үчүн шакирдләрин бураха биләчәји сәһвләрин характери (Һәммин гајданы тәсбит едән мәнбә көстәрилмәклә) дахили әкс әлагә дәфтәриндә гајданын тәркибинә дахил олаң истинад сыхналары илә ифадә олуимуш шәрти ишарәләрдә јазылыр. Ејни група аид олаң шакирдләр дәфтәрләрини сыра илә дөвр етирәрәк сәһвләри тапыр, позулмуш гајданын јерини вә коду ну јазы ишиния кәнарына вә мүәллимә вериләчәк вәрәгәдә гејд едирләр. Һәммин вәрәгәдә бүтүн сәһвләр әкс олунур.

ҲАЛ ВӘ МӘНСУБИЈЈӘТ ШӘКИЛЧИЛӘРИНИН ТӘДРИСИНӘ ДАИР

Салман КӘРИМОВ

Степанакерт шәһәри 6 нөмрәли мәктәбин мүәллими

А ЗӘРБАЈЧАН дилинин морфолокијасында чәтин мәнимсәнилән грамматик һадисәләрдән бири бә'зи һал вә мәнсубијјәт шәкилчиләринин охшарлығы илә әлагә дардыр. Бу охшарлығы изаһ етмәкдә ашағыдакы нүмунә чох характерикдир:

36

Салман Каримов
А.Е. ...

Дағларынын башы гардыр,
Ағ өрпәјин булудлардыр.
Бөјүк бир кечмишин вардыр,
Билинмәјир јашын сәнин,
Нәләр чәкмиш башын сәнин.

Көрүндүјү кимн, мисраларда дағларынын, өрпәјин, јашын, кечмишин, башын сөзләринин гәбул етдији шәкилчиләр формача бири-биринә охшар олсалар да, мәзмун вә мә'нача мүхтәлифдир; дағларынын сөзүндәки биринчи -ын мәнсубијјәт, икинчи -ын исә исмин јијәлик һал шәкилчисидир; өрпәјин, кечмишин, јашын, башын сөзләриндәки ејни морфемләр исә мәнсубијјәт шәкилчиләридир.

Ејни охшарлыг III шәхс мәнсубијјәт шәкилчиси илә тә'сирлик һал шәкилчиләринин дә «ејниләшмәсиндә» гаршыја чыхыр; мәсәлән:

Адил китабы мәнә верди. Адили китабы мәнәдир чүмләриндәки китаб сөзләринин һәр икиси -ы шәкилчисини гәбул етмишдир. Лакин бу шәкилчиләр мәзмунча башга-башга морфемләрдир. Белә ки, биринчи чүмләдә **китаб** сөзүнүн гәбул етдији шәкилчи онун тә'сирлик һалда, икинчи чүмләдә исә ејни сөзүн III шәхсин мәнсубијјәтиндә ишләндијини билдирир.

Бу чүр охшарлығы олан оморфемләри шакирдләрә шүүрлу мәнимсәтмәк үчүн мүхтәлиф типли чалышмалар вә грамматик тәһлил просесиндә мүгајисә пријомундан кениш истифадә едирәм. Шакирдләрә билдирирәм ки, јијәлик һалда олан сөзләр кимин? нәјин? һаранын? суалларына, она «мәнсуб олан» сөзләр исә адлыг һалда мәнсубијјәт шәкилчили нәји? суалына чаваб олур; мәсәлән:

Мәктәбин һәјәти
нәјин? нәји?

Шакирдләрин китабы
кимин? нәји?

Бакынын күчәләри
һаранын? нәји?

Сонра шакирдләри баша салырам ки, исимләр чүмләдә тә'сирли фелләрлә әлагәјә кирәркән, онлар тә'сирлик һалда ишләнир, гәбул етдикләри шәкилчиләр исә формача мәнсубијјәт шәкилчиләринә охшајыр. Бу заман белә

сөзләр кими? нәји? һараны? суалларындан биринә ча-
ваб олур. Мәсәлән:

Китабы охдум.
нәји?

Солмазы көрдүм.
кими?

Москваны көрдүм вә с.
һараны?

II шәхс мәнсубијјәт шәкилчиси гәбул етмиш сөзләрин
јијәлик һалына охшарлығыны мәнимсәтмәкдә ашағыдакы
кими нүмунәләрдән истифадә едирәм.

сәнин $\begin{cases} \text{гәләмин} \\ \text{атан} \\ \text{кәнди} \end{cases}$ мәним $\begin{cases} \text{гәләмим} \\ \text{атам} \\ \text{кәндим} \end{cases}$ онун $\begin{cases} \text{гәләми} \\ \text{атасы} \\ \text{кәнди} \end{cases}$

Шакирдләрә хатырладырам ки, мәнсубијјәт шәкилчилә-
ри тәк вә чәм олур. Бунлар да мүәјјән мөгамларда јијәлик
һал шәкилчиләринә охшајыр. Мәсәлән:

сәнин $\begin{cases} \text{дәфтәрин} \\ \text{китабын} \\ \text{синфин} \end{cases}$ мәним $\begin{cases} \text{дәфтәрим} \\ \text{китабым} \\ \text{синфим} \end{cases}$

Бу мисалларын тәһлили әсасында шакирдләр өзләри
мүәјјәнләшдирирләр ки, схемләрдәки тәкчә сәнин вә мәним
сөзләринин гәбул етдији шәкилчиләр јијәлик һал шәкилчилә-
ридир, галан сөзләрдәки охшар шәкилчиләр мәнсубијјәт шә-
килчиләридир.

Бир мәсәләни дә шакирдләрә хүсуси олараг чатдырырам
ки, јијәлик һалда ишләнән сөзләр һәмишә өзүндән — сонра
мәнсубијјәт шәкилчиси гәбул етмиш сөзләрин ишләнмәсини
тәләб едир: мәсәлән: китабын чилди, Алынын атасы, сәнин ки-
табын, мәним атам, әскәрләрин чоху вә с. Бундан фәргли
олараг, мәнсубијјәт шәкилчиси гәбул етмиш сөзләр өзүндән
сонра јијәлик һалда ишләнән сөзләр тәләб етмир. Тәләб
едәнләр исә бирләшәрәк тә'јини сөз бирләшмәләри әмәлә кә-
тирир, кими? нә? суалларына чаваб верәрәк чүмләнин бир
үзвү олур. Бу гәјданы әјани олараг шакирдләрә мәнимсәт-
мәк үчүн ашағыдакы чүмләләр үзәриндә синтактик тәһлил
апарылмасыны тәшкил едирәм:

нэ? мүб хэбэр

а) Мүэллимин сөһбәти шакирдләри валег етди.

нэ? мүб хэб

б) Гәләмин мәнәдәдир.

Икинчи чүмләдәки гәләмин сөзүнә нә ј и н? суалы вер-мәк олмаз. Чүнки һәмин сөзүн биринчи тәрәфи «хәјалымызда» олур: јә'ни сәнин гәләмин... Беләликлә, бу бирләшмәдәки сөзләрин икиси бирликдә нә? суалына чаваб верәрәк чүмләнин мүрәккәб мүбтәдасы олур.

Һал вә мәнсубијјәт шәкилчиләринин тәдрисиндә гарышыгыг төрәдән чәһәтләрдән бири дә мәнсубијјәт шәкилчиси гәбул етмиш сөзләрин һалланмасыдыр. Белә сөзләр һалланаркән мәнсубијјәт шәкилчиләри илә һал шәкилчиләринин арасына н самити (битишдиричи) артырылыр.

Шакирдләр мәнсубијјәт шәкилчиләри илә һал шәкилчиләринин сөзләрә нечә битишдијини билмәдикдә, мәнсубијјәт шәкилчили сөзләри мүстәгил һалландыра билмир, гарышыг салараг сәһвә јол верирләр. Вәзијјәтдән чыхмаг үчүн онлара билдирирәм ки, белә мәгамда сөзләрә әввәл мәнсубијјәт, сонра исә һал шәкилчиләри артырылыр; неч вахт һал шәкилчиләриндән сонра мәнсубијјәт шәкилчиләри кәлә билмәз. Мәнсубијјәт вә һал шәкилчиләринин тәдрисиндә гарышдырылан охшарлыгдан бири дә мән вә биз шәхс әвәзликләринин јијәлик һалда -им шәкилчиси гәбул етмәсидир. Шакирдләр тәһлил заманы мәним вә бизим сөзләринин сонундакы шәкилчиләри мәнсубијјәт шәкилчиси кими гәбул едирләр. Доғрудан да, фонетик тәркибә кәрә бу шәкилчи биринчи шәхсин мәнсубијјәт шәкилчиси илә (мәним дәфтәрим) ејнидир: Анчаг шакирдләрә өјрәдирәм ки, бу мүстәсналыг јалныз биринчи шәхсин әвәзлијинин тәкинә вә чәминә аиддир. Бу әвәзликләр һалланаркән јијәлик һалда -ын,-ин,-ун,-үн дејил, -ым-им-ум үм шәкилчиләри гәбул едир. Елә бурада -да,-дә һал шәкилчиләри илә да/дә бағлајычыларынын охшарлыгында әмәлә кәлән долашыгыг үзәриндә дә иш апарырам.

АЗƏРБАЙЧАН ДИЛИ ДƏРСЛƏРИНДƏ ИЗАҲЛИ- ИЛЛҮСТРАТИВ МЕТОДДАН ИСТИФАДƏ ИМКАНЛАРЫ

Əминə ҺАЧЫЈЕВА

Ағдам району Јухары Леки кəнд мəkтəбинини мұəллими

ҺАДИСƏЛƏРƏ фəал мұнасибət бəслəмəјə гадир олаң ағыллы вə һəссас, һар чүр биканəлијə гаршы ардычыл мұбаризə апармағы бачаран чошгун вə идејалы инсан јетишдирмək иши биз педагоглара етибар едилиб. Елə инсан ки, дүшдүјү чəтин вə уғурлу мұһитдə өз мұстəгиллијини тəсдиғ едə билсин. Белə кəнчлəri тərбијə етмək үчүн тəлим методларыны мұасир дөврун тəлəблəri сəвијјəсиндə гурмағ əн вачиб шəртлəрдən биридир. Буна наил олмағ үчүн Азəрбайчан дили дəрслəриндə мən əн чох изаһлы-иллүстратив методдан истифадејə даһа кениш јер верирəm.

Мəлумдур ки, иллүстрација әшјаны һәркəтсиз һалда кестəрир вə шакирдлэр өјрəнилчөк әшја вə һадисəлəрин маһијəтини даһа биликлəri шəкилдən, натурадан гəбул едирлэр. Бу метод дəрсин мұхтəлиф мəрһəлələриндə, һабелə тематик вə јекун тəқрарлары заманы тəтбиг едилир. Шакирдлəрин идрак фəалијјəти өјрəнилчөк объектин мұшаһидəsi илə башландығындан онларда марағ даһада артыр, биликлərə јијələнмək мејли күмлəнир. Буна кəрə дə бу методдан истифаде едэркən иллүстратив материаллар мұəллимин изаһы, шəрни, мұсаһибəsi илə нұмајиш етдирилир. Бу просесдə лəзыми биликлəрин мəнимсəдилмəsi үчүн əлверишли шəраит јарадылыр; өјрəнилчөк материалын əһмијјətли чəһəти изаһ олунур. Елми мəлуматын даһа дəриндə гавранылмасы үчүн бу методла мұасир техника васитəлəрин имканларындан һəртəрəфли истифадејə чидди диггət јетирирəm ки, бу да кечилən мөвзуларын шакирдлэр тəрəфиндən даһа шүурлу мəнимсəнилмəсинə, биликлəрин һафизэдə узун мүддət галмасына имкан јарадыр. Һəm дə бу метод шакирдлəri елми биликлərə, практик вэрдишлərə јијələндирмəклə јанашы, онларын зehни фəаллығыны, тəфəккүрүнү, дүшүнмək габиллијəтини, јарадычылығыны, мұстəгиллијини инкишаф етдирмəkдə бөјүк əһмијјətə маликдир.

Дəрслəрдə истифаде олунан реал иллүстратив васитəлэр (реал вə шəрти тəсвири олмагла ики група бөлүнүр) ики һөвдүр:

а) ики вэ үч өлчүлү тэsvири характерли иллүстратив материаллар, б) мүхтәлиф һәчмә малик олан моделләр.

Тэsvири характерли иллүстратив материаллара мәнзәрәләр, шәкилләр, чәдвәлләр, плакатлар, портретләр, фотошәкилләр диапозитивләр, епифилм вә диафилмләр дахилдир.

Шакирдләрин фәаллығыны, ярадычы тәфәккүрүнү инкишаф етдирмәк вә зәиф охујан шакирдләри фәаллашдырмаг үчүн изаһлы үллүстратив методун бөјүк әһәмијјәти вар. Бу методдан истифадә едәрәк V синифдә «Сифәтин мүгајисә дәрәчәси» мөвзусуну белә тәдрис едирәм.

Мөвзунун изаһындан сонра әввәлчәдән синфә кәтирдим бир-бириндән фәргли гырмызы вә јашыл рәнкли парчалары лөһәдән асыб сифәтин дәрәчәләринә көрә мүгајисә етдирәм.

Дәрсликдәки чалышмаларла јанашы, диафилмдән истифадә едирәм. Шакирдләр диафилмдә көстәрилән шәкилләр әсасында чүмләләр гурур вә дәфтәрләринә јазырлар. Сонра шакирдләрин јаздығы ашағыдакы чүмләләр синифдә тәһлил олунур:

Бу шәкилдә гарлы-шахталы сојуг гыш фәсли тәsvир олунур. Тәбиәт ағ јорғаныны башына чәкмишдир. Дағлар, тәпәләр агаппаг папагларыны башларына гојмушлар.

Кичик ушаглар гартопу ојнајырлар. Гырмызы галстуклу пионерләр шахта баба дүзәлдирләр.

Боз сәрчәләр гары ешәрәк јем ахтарырлар.

Сарытәһәр јарпаглар јаваш-јаваш јерә нахыш вурур.

Столун үстүнә бојнуна гырмызы лент бағланмыш јамјашыл сәмәни гојулмушдур.

Күлдана ағ, гырмызы, сары күлләр вә рәнкбәрәнк чичәкләр гојулмушдур.

Гырмызы лаләләр тәбиәтә хүсуси јарашыг верир.

Азәрбајчан дили дәрсләриндә (IV—V синифләрдә) шакирдләрин мүстәгил ярадычылыг габилијјәти вә мәнтиги тәфәккүрүнү инкишаф етдирмәк мәгсәди илә шәкил үзрә јазылардан истифадәјә дә хүсуси јер верирәм. Мәсәлән, IV синифдә 217 нөмрәли чалышма әсасында верилмиш шәкил үзрә нишаны ашағыдакы гајдада апарырам:

1. Мөвзуну вә планы лөһәјә јазырам. Сонра шакирдләрә шәкилләри өјрәтмәк, орадакы һәр бир әшјанын, һадисәнин тәsvиринә диггәт јетирмәк мәгсәди илә ашағыдакы суаллар васитәсилә мүәјјән истигамәт верирәм.

1. Бишанын үстүнө нэ жазылмышдыр?
2. Автобус һара кэлмишдир?
3. Ушаглар аэропорто нэ үчүн кэлмишдилэр?
4. Онларын јанындакы гадый кимдир?
5. О, нэ едир?
6. Иккинчи шәкилдә һара тәсвир олуишушдур?
7. Ушаглар тәјјарә мејданында кимлә көрүшүрләр?
8. Тәјјарәчи онлара нэ барәдә данышыр?

II. Мүсаһибәдән сонра планын биринчи суалы үзрә икк апарырам. Ики нөвбәдә истифад үчүн лөвһәјә сөз вә ифадәләр јазырам: **экскурсия, шад хәбәр, севинирләр, сәбирсизлик, лә, истираһәт күнү, мәктәбин гаршысында, автобус.**

Һәммин сөз вә ифадәләрдән истифадә етмәклә 2—3 шакирдди биринчи суал үзрә данышдырырам.

Шакирдләрин данышыгы тәхминән ашағыдакы мәзмундә олур:

— Мүәллим шакирдләрә шад бир хәбәр верди. О дели: «Ушаглар, биз истираһәт күнү тәјјарә мејданына кедәчәјик».

Бу шад хәбәрдән шакирдләр чох севиндиләр. Онлар истираһәт күнүнү сәбирсизликлә көзләдиләр. Нәһәјәт, ики күндән сонра ушаглар сәһәр тездән мәктәбин гаршысына топлашдылар. Автобус кәлди. Ушаглар автобусла тәјјарә мејданына јола дүшдүләр.

Сонра суал әсасында шакирдләрин шифаһи чавабларыны истигамәтләндирмәк үчүн синифдә ашағыдакы суаллар үзрә сорғу ачарырам:

1. Автобус һарада дајанды?
2. Ушаглар нэ етдиләр?
3. Онлары ким сыраја дүздү?
4. Ушаглар һараја јолландылар?

III. Үчүнчү бөлмә үзрә шакирдләрин данышмасыны истигамәтләндирмәк мәгсәди илә әввәл һава нәглијјаты һаггында мәлумат верирәм. Сонра ашағыдакы суаллардан истифадә едирәм.

1. Тәјјарә мејданында ушаглары ким гаршылады?
2. Тәјјарәчи ушаглара нәдән данышды?
3. Ушаглар кимә разылыг етдиләр?

Ушаглар бу бөлмә үзрә тәхминән белә данышырлар:

—Тәјјарә мејданында ушаглары бир тәјјарәчи гаршылады. Сонра о, ушаглара һава нәглијјаты һаггында мәлумат верди.

Нәглиҗатын эи сәмәрәли нөвү һава нәглиҗатыдыр. Бу нәглиҗат узақ мәсафәләрә сәриниши вә тез хараб олан мәһсуллаарын тәҗали дашынамасында әвәзедилмәздир. Һава јолларынын узунлуғуна көрә Совет Иттифагы дүијада биринчи јери тутур. Өлкәмиз бу нәглиҗат васитәсилә чохлу харичи дөвләтлә әлагә сахлајыр.

Дәрәси сонунда шакирдләрин баша дүшмәдикләри чәтин сөвләри лөвһәјә јазыб изаһ едирәм. Белә һазырлығдан сонра шакирдләр мөвзуну сәрбәст ишләјирләр.

V сииифдә «Бакы кечмишдә вә инди» мөвзусу үзрә јаздырачағым ишәјә һазырлығ ишинә планы лөвһәјә јазмағда башлајыр, Бакынын кечмиши вә бу күнүнү тәсвир едәи шәкилләри лөвһәдән асырам. Сонра шакирдләрә шәкилдә тәсвир олуан әшјалары дүзкүн вә марағлы баша салмағ үчүн ашағыдакы суаллардан истифадә едирәм:

1. Бакынын һансы дөврү тәсвир олуноур?
2. Һансы нәглиҗат васитәләрини көрүрсүнүз?
3. Күчәләр, биналар нечә тәсвир олуноур?
4. Шәкилдә көрдүјүнүз бу гадын нечә тәсвир олуноуб?

Шакирдләрә А. Шангин «Мәктуб јетишмәди» һекајәсиндән алдығлары мәлумата әсасән ашағыдакы суаллары да верирәм:

1. Ингилабдан әввәл нефт нечә чыхарылырды?
2. О заман нефт кимләрин ихтијарында иди?
3. Фәһләләрин вәзијјәти нечә иди?
4. Бәс о заман зәһмәткеш инсанларын тәһсил, савады һағғында нә дејә биләрсиниз?

Белә бир мүсаһибәдән сонра Бакынын бу күнүнү тәсвир едән шәкли, М. Горки Бакыда оларкән чәкилмиш шәкли вә 1978-чи ил 20 сентјабр тарихдә Л. И. Брежнев јолдашын Бакыја Ленин ордени верилмәси илә әлагәдар кәлишини тәсвир едән шәкилләри лөвһәдән асырам.

Сонра ашағыдакы суаллар васитәсилә мүсаһибә апарырам:

1. Бу шәкилдә Бакынын һансы дөврү тәсвир олуноур?
2. Инди һансы нәглиҗат васитәләри халға хидмәт едир?
3. Мүасир дөврдә нефт нечә чыхарылыр?
4. Бу күнкү шанлы Бакы нефтчиләринин һәјәти нечәдир?
5. Фәһләнин әмәји нечә гијмәтләндирилир?
6. Онларын сағламлығы нечә горунур?

7. Мүасир дөврдә гадынларымыз һаггында нә дејә биләрсиниз?

Сонра Сов.ИКП МК-нын Баш катиби, ССРИ Али Совети Рәјасәт һеј'әтнини Сәдри Л. И. Брежнев јолдашын Бақы шәһәринә Ленин ордени тәгдим едәркән сөјләдији нитгиндән сөһбәт ачырам.

Белә мүсаһибәдән сонра мөвзуну мүгајисәли шәкилдә һиссә-һиссә шакирдләрә данышдырырам. Сонра шакирдләр мөвзуну јазырлар.

Изаһлы-иллюстратив методдан истифадә етмәклә тәбиәт тәсвиринә аид нишалар апарылмасынын да бөјүк әһәмијјәти вар.

Тәбиәт инсанлары һәмишә һејрәтдә гојан көзәллик мәнбәјидир. Бу көзәллик дөрд фәслин јарагдығы еһтишамда јашајыр. Шакирдләри тәбиәттин вәсфә кәлмәз чанлы көзәлликләри илә билаваситә таныш етмәк имканынын азлығыны нәзәрә алараг ән јахшы рәнкләри, таблолары, мүхтәлиф чичәкләри әкс етдирән шәкилләри кәстәрмәклә ашағыдакы мөвзуларда јазы иши апарырам:

«Гызыл пајыз», «Гыш фәсли», «Баһар интизары», «Мәһим доғма Азәрбајчаным» вә с.

«Баһар интизары» адлы иншанын һазырлыг саатындан әввәл, шакирдләрә сәһәр күнәшин доғмасына тамаша етмәкләрини тапшырырам. Дәрсдән әввәл шакирдләри мәктәбин бағына апарырам. Дәрс заманы синфә бир габ сәмәни, бир дәстә бәнөвшә, мүхтәлиф чичәкләр вә күлләр әкс олуанан откриткалар, көчәри гушларын шәклини, «Јазда» адлы әјани вәсаити синфә кәтирирәм. Шакирдләри мүвафиг әшјаларла таныш едиб мүәјјән мә'луматлар верирәм.

Сонра шакирдләрә мөвзу илә әлагәдар ашағыдакы суаллары верирәм:

- 1) Баһарын кәлиши илә тәбиәт нечә олур?
- 2) Баһарын илк мүждәчиләри нәләрдир?
- 3) Бу фәсил зәһмәт адамларына нә кими севинч кәтирир?

Бу мөвзуну баһар кәлмәмишдән әввәл, мартын әввәлләриндә јаздырырам; она көрә ки, ушаг бу фәсли көрмәдән тәсәввүрүндә чанландырсын. Баһарын нишанәләрини тәсвир едәркән фе'лин кәләчәк заманындан истифадә етмәләрини тапшырырам. Шакирдләр бу заман чох ширин тәшбехләр јарадырлар. Нүмунә үчүн шакирд И-нин јазысындан көтүрүлмүш бир парчаја нәзәр салаг.

Баһарын кәлмәси мүждәсини илк дәфә башыны доғма апасына—торпаға әјән бәнөвшә кәтирәчәк. Сәһәр күнәшини әлван шүалары алтында рәнкдән-рәнкә чалаи чајлар да чох тәбәссүмлү әтүб кечәчәк. Дағларын һүндүр зирвәләриндән сүзүлүб ахан сүлар чошгүн чајларын интизарлы үрәк чыр-пынтыларыны һисс етдирәчәк. Гызыл һијаләтә бәнзәр заи-бағлар инсанлары сәһәр нәсиминдән зөвг әлмаға чағырачағ. Бағлар, бағчалар, ал-әлван кәлилик либасларыны кејинә-чәк. Бағлар гызыл күлүн әтринә гәрг олачағ. Од дәнизини хатырладан новрузкүлү баш галдырачағ.

Тарла баһадырлары баһарын пишвазына чыхачағлар. Тахыл зәмләриндә, памбыг тарлаларында, үзүм плантаси-јаларында әмәк ашыб-дашачағ. Инсан әлләри баһара јени нахышлар вурачағ. Көрпә памбыг мүчәртиләри чәркәләрә дүзүләчәк. Бол мәһсул үғрунда ишин сүрәти һәр ан арта-чағ.

«Мәним доғма Азәрбајчаным» адлы иншанын һазырлыг саатында шакирдләрин С. Вурғунун «Азәрбајчан» ше’ри әсасында һазырладығлары албому, «Совет Азәрбајча-ны» адлы албому, Азәрбајчанын хәритәсини, Азәрбајчан ССР-ин кәрбини, Көј көлүн тәсвирини верән вәсаити сифә кәтирирәм. Һәмин вәсаитләрлә шакирдләри таныш едирәм. Сонра С. Вурғунун «Азәрбајчан», А. Сәһһәтин «Вәтән» ше’рини шакирдләрә әзбәр сәјләдир, мөвзу илә әлағәдар мүса-һибә апарырам.

1. Доғма Азәрбајчанын тәбиәти һағгында нә билирсиниз?

2. Вәтәнимизин һаксы дүзәнликләри вар?

3. Бу дүзәнликләрдә нәләр јетишир?

4. Азәрбајчанын һансы сәрвәтләри вар?

5. Азәрбајчанын һансы фүсункар кушәләрини таныјыр-сыныз?

6. Азәрбајчанда һансы јени шәһәрләр салынмышдыр?

7. Республикамызын чајтахты Бакы шәһәри һағгында нә билирсиниз?

8. Доғма јурдумузун әмәк гәһрәманларындан кимләри таныјырсыныз?

9. Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндә мисилсиз икидликләр көстәрмиш һансы гәһрәманлары таныјырсыныз?

10. Вәтәнимиз һағгында јазылмыш һансы ше’рләри билирсиниз?

11. Сиз доғма јурдумузу нечә севирсиниз?

Бу чүр суаллар үзрә мүсаһибәдән сонра шакирдләрин әк-сәријјәти долғун вә мәзмунлу инша јазырлар.

Һәтта зәиф охујан шакирдләр дә мөвзуну әһатә едир, јүк-сәк гүјмәт алырлар.

Бу метод әсасында гурулан дәрсләр вә апарылан инша јазылар шакирдләри даһа да фәаллашдырыр, онларын нитг вә тәфәккүрүнүн инкишафына мүсбәт тә'сир көстәрир.

«МЕҺМАН» ПОВЕСТИНИ НЕЧӨ ТӘДРИС ЕДИРӘМ

Әдаләт ҺҮСЕЈНОВ

Ағчабәди рајону Үзејиркәнд мәктәбинин мүәллими

ПРОГРАМДА С. Рәһимовун јарадычылығынын өјрәнил-мәсинә 6 саат вахт ајрылмышдыр. Бу вахтын 1 саатыны јазычынын һәјәт вә јарадычылығыны, 5 саатыны исә «Меһман» повестини өјрәнмәјә сәрф едирәм. Програмда көстәрилир ки, Мәмий әсәри тәһлил едәркән шакирдләрә Меһман сурәтинин мүсбәт чәһәтләри, һабелә Меһманы әһатә едән, она тә'сир көстәрән мүсбәт вә мәнфи гүввәләр, повестин сүжети, бәдии гурулушу вә дили өјрәдилмәлидир. «Меһман» повестинин өјрәнилмәси үчүн нәзәрдә тутулан вахты ашағыдакы кими планлашдыраам:

1) мазмунун өјрәнилмәси — 2 саат; 2) әсәрин тәһлиги — 3 саат.

С. Рәһимовун јарадычылығы вә онун «Меһман»ыны шакирдләрә даһа јахшы мәһимсәтмәк үчүн С. Рәһимов һаггында јазылан әдәби-тәнгиди әсәрләри габагчадан охујуб лазыми гејдләр көтүрүрәм. Повестин тәдрисинә кириш мүсаһибәси илә башлајырам. Әввәлчә јазычынын, әсасән, јарадычылығы үзрә кичик мүсаһибә апарырам. Бу мүсаһибә заманы шакирдләрә С. Рәһимовун повестләрини сајдырмагла онларын диггәтини јени өјрәниләчәк әсәрә — «Меһман»а јөнәлдирәм.

Повест һаггында јығчам; мәнаны, образлы кириш сөзүндән сонра јазычы тәрәфиндән әсәрдә јадда галачаг парлаг инсан сурәтләри (Меһман, Мәликә ханым, Мәликзадә, Хатун вә башгалары) јарадычылығыны, онун мараглы мазмунуна вә бәдии хүсусијјәтләрә малик олдуғуну гејд едирәм. Бу гајда илә шакирдләрдә әсәрин мөвзусуна, мазмунуна вә идејасына аид мүәјјән мараг ојадырам. Сонра әсәрин мазмуну үзәриндә ишә башлајырам. Повестин мүәјјән һиссәси-

ин шакирдләрә охутдуруб мәзмуна аид ашағыдакы суаллары вермәклә дәрси јекулашдырырам:

1. Мәликә ханымның Меймана төвсијәси нә иди?
2. Мейман мүүәллимнә нечә мүнәсибәт бәсләјирди?
3. Хатун нә үчүн оғлуну сәбирәнзликлә көзләјирди?
4. Мейманын анасының вә онун јолдашларының һәдсиз севинчләринә, шәнлик етмәләринә сәбәб нә иди?
5. Нә үчүн республика прокурору Мейманын Бақыда, али мәктәбдә галмасыны тәклиф етди?
6. Мейманын учгар бир рајона кетмәсинин сәбәбини ким ајдылашдырар?
7. Нә үчүн Мейман һәбс олунаиларын иши илә таныш олурду?
8. Қамилов Мейманы нијә гәбул етмәди?
9. Зүләјхаја гызыл сааты ким вермишди вә нијә?

Шакирдләрә әсәрин мәзмуну үзәриндә евдә ишләмәләри үчүн белә бир тапшырыг верирәм: евдә әсәри тамамилә охујун вә онун мәзмун планыны тәртиб едия.

Нөвбәти дәрседә шакирдләрин тәртиб етдикләри ашағыдакы план әсасында повестин мәзмуну үзәриндә башланмыш иши давам етдирирәм:

1. Мейман фабрикдә. Хатунун Меймандан инчимәси вә Дилкушәнин Мейманла танышлығы.
2. Мейман профессор Мәликзадәнин евиндә.
3. Мейманын пешманчылығы.
4. Мәмәдханын ишинә бахылмасы.
5. Муртузовун фүрсәтдән истифадә етмәси вә онун јалтаглығы.
6. Муртузовла Мейманын үз-үзә кәлмәси вә Галошлу адамын һәбс едилмәси.

Бу план әсасында шакирдләрә суал-чаваб апармагла повестин мәзмунуну нечә өјрәндикләрини мүүәјјәнләшдирирәм.

Јери кәлмишкән белә бир мүнүм мәсәләни дә гејд етмәк лазымдыр ки, һәр бир бәдин әсәрин мәзмунуну јахшы билмәдән ону тәһлил етмәк олмаз. Мәһз буна көрә дә әдәби әсәрләрә бу бахымдан јанашмаг лазымдыр. Она көрә дә тәһлилә һазырлыг мәгсәди илә шакирдләри чидди һазырлашдырырам. Белә ки, онлара тәһлилдә кениш јер верәчәјимиз Мейман, Муртузов, Мәликә ханым, Мәликзадә, Хатун, Зүләјха, Галошлу адам вә башгаларының мүсбәт вә мәнфи чәһәтләрини сәчијјәләндирән епизодлары евдә гејд етмәләрини, һәтта бәзи јерләри әзбәр дә өјрәнмәји вә ситат сечмәләрини тапшырырам.

Повести ашағыдакы план үзрә тәһлил едирәм:

1. «Мейман» повестинин јазылыш тарихчәси, мөвзусу, идејасы.
2. Мейман сурәти вә јазычының она мүнәсибәти.

3. Камиллов, Муртузов, Зэрринтач вә Мәммәдхан сурәтләри.
4. Повестдә зијалы сурәтләри (Мәликә ханым, Мәликзадә).
5. «Мейман» повестиниң сүжети, гурулушу, дили вә жанры.
6. «Мейман» повестиниң сијаси-ичтимаи әһәмијјәти.

Нөвбәти дәрәдә план әсасында кириш сөһбәтини давам етдирәрәк изаһ едирәм ки, С. Рәһимов «Медалјон», «Ата вә огул», «Мәһтәбан», «Мейман» вә с. кими дәрин мәзмунлу повестләрни мүүәллифидир. Повестләрин ичәрисиндә «Мейман» өз мөвзусу вә мәзмун мүүдәричәси е'тибары илә башга әсәрләрдән сечилди.

С. Рәһимов бу мәшһур әсәри Бөјүк Вәтән мүүһарибәси илләриндә, јә'ни 1944-чү илдә јазмышдыр.

Јазычы «Мейман»да «Сосиалист ганунчулуғунун мөһкәмләндирилмәси, јүксәк мә'нәвијјат уғрунда габагчыл совет адамларынын мүүбаризәсинә партија рәһбәрлијинин маһијјәтини реалист сәнәтә хас васитәләрлә әкс етдирмишдир» (Ј. Сејидов, С. Рәһимовун романлары, «Елм» нәшријјаты, Бақы, 1975, сәһ. 18).

Габагчыл совет адамларынын мүүкәммәл бәдии сурәтләрини јаратмағ саһәсиндә мүүәллифин илк ахтарышларындан бири олан бу повест бөјүк мүүвәффәгијјәт газанмышдыр.

Әсәрин мөвзусу һеч дә тәсадүфи олмајарағ, чәмијјәтимизин мә'нәви-әхлағи сафлығы уғрунда партија вә әдлијјә органларынын мүүбаризәсиндән көтүрүлмүшдүр.

Мүүәллиф бу әсәрдә, әсасән, дөвләт, һүгуг, ганун вә с. кими дөврүмүзүн мүүһүм мәсәләләри һағгында өз мүүлаһизәләрини, фикирләрини вермишдир.

«Мейман» повестиндә јазычы бизи бир сыра чанлы вә марағлы инсан сурәтләри илә таныш едир. Бу сурәтләр ичәрисиндә ән марағлысы Меймандыр. О, повестдә ән башлыча сурәт олдуғундан јазычы әсәрә онун адыны вермишдир. Повестдәки бүтүн һадисәләр Мейманла бағлыдыр, сүжет дә, әсасән, онунла әлағәдардыр.

С. Рәһимов бу әсәриндә Вәтәнин вә халгын гејдинә гаһан, чәмијјәти хаинләрдән, түфәјлиләрдән горујан, ганун кешијиндә мөһкәм дуран вә мүүкәммәл елми-нәзәри билијә малик олан һүгугшүнас сурәти јаратмышдыр.

Јазычы Мейманы өз ишиндә ардычыл, принципал, һәчбир, хејирхаһ, рүшвәтхорлуға, әлиәјрилијә гаршы амансыз

вə барышмаз олан бир шəхс кими кəстəрир. Мəһз буна кəрə дə фикрими шакирдлэрə даһа габарыг шəкилдə чатдырмаг вə сүбүт етмэк үчүн эсəрдən ашағыдакы һиссəни охутдурурам.

«...Муртузов галын говлугун бирини кəтүрүб əли эсə-эсə јеллəди... Интиһар едэн гадын өзү мүгəссир чыхыр... һејф ки, бурада ганун күчсүздүр... Нијə? Чүнки өлэн һагында һеч бир чəзə һөкмү чыхармаг мүмкүн дејил!...

— Биз һөкм чыхарарыг,—дејə Мейман говлуглары өзүнə тэрəф чəkди, — биз чинајеткары тапыб, һэр һансы интрига, гурғулара, сəнин кими ојунбаз тэлхəkлијə эл атмыш олса белə, ону ганунун мүгəддəслији илə рүсвај едəчəјик!

...Мин фырылдага эл атыб, јүз чилдə кирсəниз дə бу иш сизин иттиһам актыныз олачагдыр! Сизин һијлəнизин гурбаны Балышыг ганы јердə галмајачагдыр! Узун иллэр боју етдијиниз чинајетлэрин ағыр дашларыны биз сизин өз бојунунудан асачағыг!... Аллаһ да олса бизим ганунун мүгəддəслији габағында диз чөкмəлидир... Һэр бир кəс мүгəссирсə, өз чəзасыны алачагдыр!...»

Шакирдлэрə ајдынлашдырырам ки, Мейман бүтүн ишлэри һугуги бахымдан дүзкүн һəлл едир вə фырылдагчы мүстəнтиг Муртуз Муртузовун ич үзүнү ачыб кəстəрир. Нөвбəти дəрсдə шакирдлэрə Камилов, Муртузов, Зəрринтач, Мəммədхан вə б. мənфи сурəтлэрин характерик хүсусијјəтлэрини ачыб кəстəрирəm.

Мүəллиф повестдə мənфи образлара гаршы бүтүн гүвгə вə бачарығыны халгын маарифлənмəсинə, елмлэрин эсасыны кəнч нəслə өјрəтмəјə сəрф едэн Мəликə ханым кими нəчиб мүəллим вə ана сурəти, профессор Мəликзадə кими хејирхан ата образыны јаратмышдыр. Нөвбəти дəрсдə шакирдлэрə повестин сүжетини, гурулушуну, дилини, жанрыны вə сијаси-ичтимай эһəмијјəтини изаһ едирəm. Онлара буну да ајдынлашдырырам ки, повестдə бүтүн һадисэлэр Мейманын əтрафында кедир. Она кəрə дə бу һадисэлэри шакирдлэр даһа ајдын, ардычыл излэмэк үчүн онларын диггəтини эсəрин сүжет вə композисијасына чəлб едирəm.

Лакин буну да гејд етмэк лəзымдыр ки, бəдии эсəрлэрин мəзмунуну тəшкил едэн сүжет вə композисијаны шакирдлэрə чох гыса ајдынлашдырмагла, ја да ки эдəбијјат нəзəријјəсиндэн сүжет вə композисијанын тəрифини сөјлэмэк вə бир-ики бəсит мисаллар кəтирмəклə кифајəтлənмэк олмаз.

4. «Азəрбајчан дили вə эдəбијјат тəдриси», №2.

49

Чүнки бунун һеч бир әмәли әһәмијјәти јохдур. Бу һагда мәһһур методист алим Ә. Гарабағлы белә демишдир: «...Әдәби әсәрин гурулушу һаггында анчаг әлдә олан әдәбијјәт нәзәријјәси китабларына әсәсланмағ, дәрәдә бу һагда сәһһи мә'лумат вермәк, тә'риф сөјләмәк вә китаблардан бир-икки мисал кәтирмәклә кифәјәтләймәк олмаз. Белә мә'лумат формал характер даһыјар, һеч бир шүүрлу биллик вермәз» (Ә. Гарабағлы. Азәрбајҗан әдәбијјәтынын тәдриси методикасы, «Маариф» нәшријјәти, Бақы, 1968, сәһ. 230).

Мәһз буна көрә дә шакирдләрә повестдәки һадисәләрин инкишафыны изләмәк, онларын арасындакы әләғәни көрә билмәјин зәрури шәрт олмасыны ајдылашдырырам. Буну да онлара изаһ едирәм ки, јазычы бу әсәриндә һадисәләри даһа чанлы, тә'сирли вермәк үчүн повестә јардымчы һадисәләр дә салмышдыр: Бунлара әсәрин көмәкчи эпизодлары дејилир. Һәмин јардымчы мисаллары (Хатунун шәһәрә кәлмәси, Зүләјханын Галошлудан кизли саат алмасы вә б.) шакирдләрин өзләриндән мүсаһибә јолу изә алырам.

Белә мүсаһибә апармагла бир даһа шакирдләри повестин әсәс сүжет хәтти әтрафында инкишаф едән һадисәләрә әләвә эпизодлар арасында олан сых бирлији ахтармаға, тапмаға алышдырыр вә онлары бу ишә һәвәсләндирирам.

Беләликлә, шакирдләрдә бу һәвәси ојатдыгдан сонра онлара повестин експозисијјасыны, дүјүнүнү, кулминасија нәгтәсини, дүјүнүн ачылмасыны вә финалыны мүәјјән етмәк үзәриндә евдә ишләмәји тапшырырам.

Јери кәлмишкән белә бир мүлүм мәсәләни дә гејд етмәк лазымдыр ки, мүәјјән бир мөвзуну тәдрис едәркән бәзән дәрсликдәки әсәс фактлары гојуб, лүзүмсүз сөз вә сөз јығнағындан сөһбәт гчмағ олмаз. Чүнки бу бир тәрәфдән шакирдләрин тез јорулмасына, о бири тәрәфдән исә мөвзуну јахшы баша дүшмәмәләринә сәбәб олур. Бунун үчүн дә фикрим шакирдләрә даһа габарыг шәкилдә чатсын дејә, әсәрин гурулушуну өјрәнмәк үзрә апарылан ишин нәтичәсини дәрсликдән кәтирилән ашағыдакы нүмунәләрлә белә хүласә едирәм:

1. Мейман орта мәктәби гуртаран күнү коридора јығылмыш гызларын сөһбәтиндән мә'лум олур ки, Зүләјха ону севир. Лакин Мейман она мәһәл гојмур. Мейман чидди вә мәс'улијјәтли бир ихтисас даһынча кедәрәк һүгүг факүлтә

сина дахил олур. Зүлејха Меһмандан эл чәкмир вә она мәк-
тублар јазыр. Нәһажәт, Катибә ханым Зүлејханы Меһманла
көрүшдүрүр. Меһман Зүлејхакилин евинә ајаг ачыр.

2. Кәнчләрнин евләнмәси кизли | зиддијјәти ортадан кө-
түрмүр. ону даһа да дәринләшдирир. Аилә ихтилафлары ра-
јонда үзә чыхыр. Меһманын анасы Зүлејханын һәрәкәтлә-
риндән инчијиб шәһәрә гајыдыр. Лакин Меһман үчүн ихти-
лафын, зиддијјәтин үстү ачылмыр. Хатунун әвәзинә Шәһла
ханымын кәлмәси вәзијјәти хејли кәскинләшдирир. Зүлејха
онун тәһрики илә рүшвәт алыр.

3. Ичранјјә комитәсинин сәдри Камиловла прокурор
зидд әгидәли адамлар кими үз-үзә кәлирләр.

4. Аиләдә зиддијјәтләрнин үстү ачылмаға башлајыр. Га-
лош, сонра да мүстәнтиг Муртузов Зүлејханын һәдијјә ады
илә рүшвәт алдығы гызыл саата ишарә едиб Меһманы гор-
хутмаға чалышыр.

5. Галош һәбс олунур, мүстәнтиг Муртузов вә Зүлејха
һаггында иш галдырылыр. Кәнч прокурор өз тәчрүбәсизли-
ринин, аилә гуаркән бурахдығы сәһвин ачы мејвәсини да-
дыб ајылыр, һәјата ити, ачыг көзлә бахмаға башлајыр.

Бундан сонра шакирдләрә гысача чатдырырам ки, по-
вестдә, үмумијјәтлә, бәдин әсәрләрдә һадисәләр мүхтәлиф
мәрһәләләр кечир. Бу мәрһәләләр әдәбијјат нәзәријјәсин-
дә белә адланыр: 1. Әдәби мүгәддимә вә ја бәдин зәмин
(експозисија); 2. Дүјүн (завјазка); 3. Һадисәләрнин инки-
шафы; 4. Зиддијјәтләрнин ән јүксәк (кулминасија) нөгтәси;
5. Дүјүнүн ачылмасы (развјазка); 6. Финал—сонлуг.

Бүтүн буилары, иәни јухарыда гејд едиләнләри ша-
кирдләрә даһа ајдын чатдырмаг үчүн бүтүн һадисәләрнин
мәнтиги ардычыллыгла давам етмәсини, композисија һаггын-
да олан тәсәввүрү тамамилә ајдынлашдырмаг вә һадисәлә-
рин инкишаф јолуну әјани сурәтдә изләмәјә имкан јаратмаг
үчүн белә бир схем тәртиб едирәм (бах: сәһ. 52).

Шакирдләрә «Меһман» повестинин дили һаггында да
мә'лумат верәрәк көстәрирәм ки, әсәрдә сурәтләрнин нитги,
данышығы өз тәбилији, реаллығы илә диггәти чәлб едир.
Јазычы сурәтләрнин характерини фәрдиләшдирмәк үчүн чан-
лы данышыг дилиндән бачарыгла истифадә етмишдир. Мү-
әллиф һәр сурәти хасијјәт вә сәчијјәсинә мүвафиг даныш-
дырмышдыр. Меһманын данышығы илә Муртузовун даны-
шығыны гарышдырмадығымыз кими, Галошлу адамла Зү-

Бәди мүгәддима (экспозици- ја)	Дүжүн (завјазна)	Һадисәлә- рин инки- шафы	Зиддијәтлә- рин ән јүксәк (кулминасија) нөгтәси	Дүжүнүн ачылмасы (развјавна)
Катибә ха- вым Зүлеј- ханы Меһ- манла кө- рүшдүрүр. Меһман да Һөмин күн- дән етиба- рән Зүлеј- хаклин евинә ке- диб-кәлир.	Көнчләр ев- ләнирләр. Лакин он- ларын киз- ли зиддиј- јәти орта- дан көтү- рүлмүр. Ан- ләдә јара- нан күскүн- лүк рајон- да үзә чы- хыр. Меһ- манын ана- сы Зүлеј- ханын һәрә- кәтиндән инчијиб шә- һәрә гајы- дыр.	Меһман ра- јона кәлән күндән ич- раијә ко- митәсинин сәдри Ка- миловла вә чәмијјәти- мизә зидд әгидәли адамларла үз-үзә кә- лир.	Прокурор Камилову ифша едир.	Аиләдә зид- дијәтләр ачылмаға башлајыр. Галош вә Муртузов Зүлејханын пәдијә ады илә алдығы гызыл са- ата ишарә едиб, Меһ- маны гор- хутмаға ча- лышырлар. Галош һәбс олунур. Муртузов вә Зүлејха һаггында иш галды- рылыр.

лејханын вә ја Хатунла профессор Мәликзадәнин данышы-
ғыны да асанлыгла бир-бириндән фәргләндиририк. Чүнки
јазычы диалоглара, сурәтләрин данышыг тәрзинә, ишләтди-
ји сәчијјәви ифадә вә кәлмәләрә, аталар сөзләринә вә рәнк-
арәнк тәсвир васитәләринә хүсуси фикир вермишдир. Бүтүн
бунлары шакирдләрә даһа габарыг шәкилдә чатдырмаг
үчүн әсәрдән кәтирдим нүмунәләрдән истифадә едирәм.

Дәрсин сонунда шакирдләрин диггәтини буна чәлб еди-
рәм ки, «драматизминә, конфликтинин кәркинлијинә, сурәт-
ләрин кәскин мүбаризәсинә көрә бу повест киносенари үчүн
дә әлберишли сајылмыш, онун мәтни әсасында «Ганун на-
минә» адлы филм чәкилмишдир» (дәрслик, сәһ. 162).

Әсәрин бәди хүсусијјәтләриндән данышаркән әдәбиј-
јат нәзәријјәсиндән повест вә онун хүсусијјәтләрини дә ај-
дынлашдырырам. «Меһман» повестини ашағыдакы суаллар-
ла јекунлашдырырам:

1. Әсәрин мөвзусу һарадан алынмышдыр? Повестдәки
Һадисәләр социалист һәјатымызын һансы дөврүнү әкс етди-
рир?

2. Повестдәки мүсбәт вә мәнфи сурәтләри группашдырын.
3. Мейманы повестин гәһрәманы кими сәчијјәләндин.
4. Јазычынын Меймана вә Зүлејхаја олан мүнасибәтин ајдынлашдырын.
5. Повестин бәдиі хүсусијјәтләрини (композијјасыны, үслубуну, дилини) изаһ един.
6. Әсәрин сијаси-тәрбијәви әһәмијјәти нәдән ибарәтдир?

СИНИФДӘНХАРИЧ ТӘДБИРЛӘР ПРОСЕСИНДӘ НИЗАМИ МӨВЗУСУНДА ЈАЗЫЛМЫШ ӘСӘРЛӘРИН ӨЈРӘНИЛМӘСИ ТӘЧРҮБӘСИНДӘН

Бикмәт ҺАЧЫЈЕВ

Шамхор рајону Дәлләр кәнд әјани-гијабии орта мәктәбин мүәллими

КӘНЧ нәслин дүнјакөрүшүнүн формалашмасында, бәдиі-естетик зөвгүнүн, нитг мәдәнијјәтинин инкишафында, билијинин дәринләшмәсиндә Низами ирси зәнкин тә'лим-тәрбијә мәктәбидир. Бу бахымдан мүәллимин гаршысында мәс'ул вә шәрәфли вәзифәләр дурур. Низаминин һәјат вә јарадычылығыны сәмәрәли тәдрис етмәк мүәллимдән елми-педагожи һазырлыг, маһир методик усталыг тәләб едир.

Орта мәктәбин IV—VIII синифләриндә Низаминин өјрәнилмәсинә ијирми саат вахт ајрылмышдыр. Әлбәттә, даһи Низаминин дөврүнү, һәјат вә јарадычылығыны, әсәрләрини бу вахт әрзиндә әһәтәли шәкилдә өјрәтмәк имкан харичиндәдир. Мәһз буна көрә габагчы тәдрүбә кәстәрир ки, һәмин мәгсәдлә синифдәнхарич мүталиәдән даһа кениш истифадәјә хүсуси диггәт јетирилмәлидир. Әдәбијјат програмында дејилр: «Синифдәнхарич оху материалы, әсасән, тәдрис едилән әдибин јарадычылығына даир мә'луматы даһа да дәринләшдирмәк мәгсәди дашыјыр. Бу әсәрләрин охунмасы зәруридир. Јери кәлдикчә мүәллим ону тә'лим материалы илә әлагәләндримәли, буну шакирдләрдән дә тәләб етмәлидир». Програмда мүстәгил охунан китабларын мүзакирәсини кечирмәк, шакирдләрин әдәбијјат дәрсләриндә газандыглары билик вә бачарығы синифдәнхарич мәшғәләләр заманы даһа да инкишаф етдириб дәринләшдирмәк тәләб олунур.

Орта мектебдә Низаминин дөврү, һәјат вә јарадычылыгы, лирикасы, «Хәмсә»синдән нүмунәләр тәдрис олуиур. Әлбәттә, бунунла бәрәбәр, Низами һаггында әдәби-тәнгиди әдәбијјаты, Низами мөвзуларында јазылан бәдии әсәрләри синифдәнхарич мütалиә просесиндә өјрәниләјин бөјүк әһәмијјәти вардыр. Буна көрә дә академик Н. Араслынын «Шаирин һәјаты» (1967), профессор М. Ј. Гулузадәнин «Низами Кәнчәви» (1953), Р. Азадәнин «Низами Кәнчәви» (1980), Х. Јусифовун «Низаминин лирикасы» (1968) вә с. монографіјалардан шакирдләрин (гијабии вә ахшам мектебиндә) сәмәрәли истифадә етмәсинә чалышыр, мütалиәсинә наил олурам. Низамини тәдрис едәркән М. С. Ордубади, С. Вургуи, М. Нүсеји, М. Ибраһимов вә башга сөз усталарынын әдәби-тәнгиди мәгаләләриндән шакирдләрин файдаланмасына хүсуси фикир верирәм.

Орта мектебдә Низами ирсинин сәмәрәли өјрәдилмәсиндә вә шүүрлу мәнимсәнилмәсиндә методик әдәбијјатын әһәмијјәти нә гәдәр бөјүкдүрсә, Низаминин бәдии образы јарадылан сәнәт әсәрләри дә бир о гәдәр файдалыдыр. Бу бахымдан М. С. Ордубадинин «Гылынч вә гәләм», А. Шаигин «Нүшабә», М. Нүсејинин «Низами» әсәрләри сәчијјәвидир. Белә ки, һәмин јазычыларын тәдрисиндә Низами һаггында конкрет бәһс едир, синифдәнхарич мütалиә просесиндә бу әсәрләрин охунмасына, мәзмун вә тәһлилинә хүсуси јер верирәм. Чүнки шакирдин мütалиәси вачиб мәсәләдир. «Ушаглар охууглары китаблардан мütәјјән дүнјакөрүшү көтүрүр, китаблар онларда мütәјјән давраныш нормалары јарадыр» (Н. К. Крупскаја. Сечилмиш педагожи әсәрләри, II һиссә, Баки, 1969, сәһ. 86). Мән чалышырам ки, «шакирд өзү бәдии әсәрләри тәһлил етмәји бачарсын, ону дүзкүн гијмәтләндирсин» (јенә орада, 1 чилд, Баки, 1966, сәһ. 272). Синифдәнхарич оху шакирдләрин «дәрсдә алдыглары билији мөһкәмләндирсин, фәаллығыны артырсын, јүксәк әхлаги кејфијјәтләр ашыласын, һабелә онларын сәмәрәли истираһәтинә хидмәт етсин» (З. Әлијева. Шакирдләрин синифдәнхарич охусу, Баки, 1967, сәһ. 4).

Халг јазычысы М. Нүсејини онунчу синифдә тәдрис едәркән «Низами» тарихи драмы һаггында гыса мәлумат верир, онун синифдәнхарич оху просесиндә өјрәнилмәсинә чалышырам. Бөјүк Вәтән мүнәрибәси илләриндә јазылан «Низами» (1942) драмында тарихи мөвзу мүасир тәләбләр бахымында

ишләнмиш, халгымызын бәдиһ гәһрәманлыг салнамәсинә чеврилмишдир. Драматург етираф едир ки, «Низамини бәдиһ образыны јарадаркән һәгиги Низамини, бөјүк инсаны вә инсанпәрвәри көстәрмәк истәдим» («Әдәбијјат гәзети», 27 ијул, 1942). Драмда шаирин мәналы һәјат јолу тамамилә гәләмә алынмыр, јалныз кәнчлик илләри тәсвир олунур. Кәнч Низами образы чанлы вә реал верилир, шаирин мүдриклији, Вәтән вә халг мәһәббәти, ше'рә, сәнәтә вурғунлуғу инсаны валәһ едир. М. Һүсејн јазыр ки, инсан зәкасы вә инсанын јарадычы гүввәси Низами поемаларыны рәвнәгләндирмишдир, «шаирин илһамыны чошдуран ән бөјүк объект инсан вә јенә инсандыр» (Әсәрләри, 9-чу чилд, Бақы, 1979, сәһ. 599). Демәли, Низами вә халг проблеми драмын әсасыны тәшкил едир. Әсәрдә инсана, инсан зәкасынын гүдрәтинә бөјүк етираф, доғма јурда вә онун тәбии көзәлликләринә мәһәббәт һисси чох гүввәтлидир. Кәнч Низами «сөздән инсан үчүн сәәдәт сарајы» гурмаг ешги илә јашајыр. Профессор Ј. Сејидов јазыр ки, «драмдакы Низами кәнчдир», «реал вә инандырычыдыр», «инсан зәкасынын гүдрәтинә, онун хејирхаллығына үрәкдән инаныр. Бу ону һәјата бағлајан башлыча амилдир» (М. Һүсејн. Бақы, 1979, сәһ. 19). Бу нөгтејинәзәрдән, әсәрдә Низами вәтәнпәрвәр, һуманист, азадлыг арзусу илә јашајан шаирдир, халгынын, Вәтәнини һәгиги оғлудур. Әсәрдә Низами вә халг проблеми бир-бирини тамамлајыр, дәрин мәна вә мәзмун дашыјыр.

Дәрсликдә гаршыја бу чүр суал, тапшырыг гојулур. М. Һүсејнин тарихи мөвзуда јаздығы әсәрләр һансылардыр? Һәмин әсәрләрдә мүәллифин башлыча идеја истигамәтини ајдынлашдырмаға чалышын. Синифдәнхарич тәдбирләрдә, оху процесиндә, дәрнәк мәшғәләләриндә әсәрин әсас идејасыны, хүсусилә Низами вә халг проблемини шәрһ етмәјә чалышырам. Чүнки мәсәләнин шәрһи шакирдләри, хүсусилә гијаби мәктәбдә охујан шакирдләри даһа чох марағландырыр. Мәзмун шүрлу мәнимсәнилдикдән сонра изаһ едирәм ки, драмда гојулан башлыча мәсәлә вәтәнпәрвәрлик вә халга мәһәббәт мотивләридир. Драмын конфликти мүтәрәгги гүввәләрлә мүртәчә гүввәләр арасында кедән мүбаризә үзәриндә гурулмушдур. Низами, Мәһсәти, Әбдәк, Јусиф мүтәрәгги гүввәләри, шаһ вә онун тәрәфдарлары исә мүртәчә гүввәләри тәмсил едир. Халгын ичәрисиндән чыхан адамлар хејирхал, ағыллы, мәрд вә чәсарәтлидирләр. Лакин шаһ, вали вә сарај адамлары дүнјаны зүлмәтә чевирмәкдән зөвг алан чаниләрдир. Низами

образы мазлумларын досту, залымларын дүшмәнидир. О, мүдрик, тәдбирли, чәсарәтли вә хәјрхандыр, халгын, вәтәнин оғлудур, ону јашадая халг вә вәтән мәнәббәтидир. Мунис исә сарај әјанларына хидмәт едән ријакар адамдыр. Көркәмли шаирә Мәһсәтинин:

Әзәлдән нә имиш гоча кайнат
Нәдән јаранмышдыр амансыз һәјат?

суалына Мунис «бир һечдән јаранмышдыр һәјат» чавабыны верир. Мүтәрәгги идејалара амансыз Низами чаваб верир ки: әсасланан

Бизим дүнјамызда ағыллы бир кәс,
Көрүмәјән шејә инана билмәз.

Азәрбајчан халгынын мәтанәт вә мүбаризлији, сәнәтә вә сәнәткәра сонсуз мәнәббәти Низами образында үмумиләшдирилир. Низаминин «Вәтәнимиз кимсәсиз дејилдир, бураја өлүм кәтирәнләрин сон јери гәбристандыр. Бу торпагын оғулары һәр шејдән јохсул олсалар да, намусдан јохсул дејилләр» чавабы Азәрбајчан халгынын мәнәви зәнкинлијини, вәтәнпәрвәрлијини вә гәһрәманлығыны кәстәрир. Низами инаныр ки, халгын әзмини гырмаг олмаз, халг јенилмәз вә мүбариздир.

Драмда Мәһсәти образы да чанлы вә тәсирлидир. О, мәғрур вә әјилмәздир, халгын гәдрини биләндир. Дүнја ше'рини зинәтләндирән Мәһсәти Кәнчәви һөкмдарын фәрманы илә өз доғма шәһәриндән сүркүн едилмишдир. Өлкәдә һөкм сүрән хәјанәт вә өзбашыналыглар шаирәни нараһат едир. Һалбуки һөкмдар әдаләтсиз, принципсиз, залым вә кобуд адамдыр. Онда сәрбәстлик, ше'рә, сәнәтә һөрмәт јохдур. Онун вәзирә дедији сөzlәрә диггәт едәк: «Низами Гаф дағы кими мәғрур вә әјилмәздир, онун ше'рләриндә илаһи бир гүдрәт вардыр», башга бир јердә «онун өзүнү дә, әсәрләрини дә ода атмаг лазымдыр».

Шаһ өлкәнин вә халгын гејдинә галмыр, әксинә, шаһа гаршы гојулмуш вәзир чанлы вә динамик верилир. Әсәрин сонунда әдаләт вә халг тәрәфдары олан вәзир дејир: «Еј һөкмдар, еј әли ганлы зүлмкар, мән дә Низамини јарадан халгын оғлујам».

Драмда гәһрәманларын вәтәнпәрвәрлијини кәстәрән дөјүш сәһнәләри чанлы вә тәсирлидир. Бүтүн дөјүшчүләр вә халг Низаминин досту, һәмрәјидир. М. Һүсејн мөвзунун мәнә вә әһәмијјәтини дәрк етмиш, мүасир тәләбләр бахымындан

Һәҗәт һәҗигәтләрини, инсанлары, реал һәҗәт вә сәрт әһвалат-
лары әкс етдирән өлмәз сәнәт абидәси җаратмышдыр.

Һәмши изаһатдан сонра шакирдләрлә марағлы мүсаһибә
апарыр, онларын суалларыны аҗдынлашдырырам. Нәһәҗәт,
«Низами Кәнчәви» тәдрис филминә бахыш кечирир, фикир
мүбадиләси апарыр, шакирдләрин мүстәгил фикир сөҗләмәлә-
ринә һаһ олурам. Синифдәнхариҗ охунун сәмәрәли тәш-
кили Низами мөвзусунда җазылмыш әсәрләрин Низами обра-
зынын вә Низами әдәби ирсинин әтрафлы өҗрәнилмәсинә кө-
мәк едир, шакирдләрдә әдәбиҗата вә онун дүнҗа шөһрәти
газанмыш Низами кими нәһәнк сималарына дәрин мәнәббәт
һисси ашылаҗыр.

СИНИФДӘНХАРИҢ ОХУ ИЛӘ ӘЛАГӘДАР «ИСКӘНДӘРНАМӘ» ПОЕМАСЫНЫН ӨҖРӘДИЛМӘСИ ТӘҢРҮБӘСИНДӘН

Саҗад РҮСТӘМОВА

Бақыдакы 126 нөмрәли мәктәбин мүәллими

К ӘНЧ нәсли достлуг, беҗнәдмилләлчилик, әмәҗә вә Вәтәнә
сонсуз мәнәббәт, һис әмәлләрә, халга вә чәмиҗҗәтә
җабанчы һаллара, дүшмәнә һифрәт руһунда тәрбиҗәлән-
дирмәкдә Низами ирсинә хәзрәт зәнкин вә әвәзсиз материал ве-
рир. Бу материаллардан дәрә саатларында бүтөвлүкдә исти-
фадә етмәк, әлбәттә, мүмкүн деҗил. Буна бахмаҗарағ, Низами
җарадычылығандакы мүтәрәғги идеҗалары шакирдләрә җат-
дырмағ үчүн бир сыра имканлар вар; бу имканлардан бири
синифдәнхариҗ охуҗыр.

Синифдәнхариҗ охуда башлыҗа мәҗсәд програм матери-
алыны шакирдләрә даһа дәриндән вә шүүрлу мәнимсәтмәк-
дән, онларын дүнҗакөрүшүнү кенишләндирмәкдән, билик-
ләрини зәнкинләшдирмәкдән ибарәтдир. Она көрә дә габағ-
чыл мүәллимләр бу охуну програм материалы илә сых
әлағәләндирмәҗә сәҗ едирләр. Чүнки дәрсин вә синифдәнха-
риҗ ишин әлағәси вә бағлылығы шакирдләрин интеллектуал
вә мә'нәви инкишафына, билик кеҗфиҗәтинин җүксәлмәсинә,
бүтөвлүкдә шәхсиҗәтинин формалашмасына имкан җарадыр.

Орта мәктәбин әдәбиҗат курсунун мәзмунуну тәкмил-

лөшдирмэк мөгсәди илә јени програмда бир сыра чидди дәјишикликләр едилмишдир. Бунлардан Низами Кәвчәвинини «Искәндәрнамә» поемасынын синифдәнхарич оху үчүн нәзәр-дә тутулмасы хүсусилә диггәти чәлб едир. Бу дәјишиклик, һеч шүбһәсиз, ишин хејринәдир. Нәр шејдән әввәл она көрә ки, белә бир ири һәчмли, дәрин мәзмуилу әсәри дәрәдә мәнимсәтмэк имкан харичиндәдир.

Поеманын синифдәнхарич оху кими програма дахил едилмәси мүәллимләрин имканыны икигат артырмыш, әсәрин мәзмунуну, идејасыны, мүәллифин мөгсәдини охучуја там чатдырмаг имканларыны кенишләндирмишдир.

Гејд етмәлијәм ки, мән бу поеманын өјрәдилмәсинә үч мәшғәлә нәзәрдә тутурам. Синифдәнхарич оху үчүн төвсијә олунан әсәрләри (дәрс дедијим бүтүн синифләрдә) әввәлчәдән јәј охусу кими тапшырырам. Шакирдләр охудуглары бәдини әдәбијатын сијаһысыны, әсәрләрин гыса, јығчам мәзмунуну гираәт дәфтәрләриндә гејд едирләр. Ишин бу чүр тәшкили тәдрис илиндә вахта гәнаәт едилмәсинә вә өјрәнилән материалларын даһа шүүрлу мәнимсәнилмәсинә сәбәб олур.

«Искәндәрнамә» поемасыны да дәриндән мәнимсәтмэк үчүн һәмин һазырлыг тәдбириндән истифадә едир, мәнимсәмә просесиндә исә шакирдләри ашағыдакы мөвзулар үзәриндә дүшүндүрүрәм:

- 1) «Искәндәр елм адамыдыр».
- 2) «Искәндәр сүлһ тәрәфдарыдыр».
- 3) «Мүәллифин Искәндәрә мүнәсибәти».
- 4) «Искәндәрин алимләрлә сөһбәти» вә с.

Әсәрин идеја мәзмунунун дәрк олунмасына хидмәт едән бу чүр тапшырыг — семантик тапшырыг вә јахун мәнтиги тапшырыг адланыр.

Јухарыда верилән мөвзулар үзрә топланмыш материалын тәһлили вә тәкмилләшдирилмәси заманы шакирдләр зәрури практик бачарыглары јијәләнирләр. Мәһз бундан сонра һәмин материалларын албомлары көчүрүлмәси башланыр. Ејни заманда шакирдләрә тапшырырам ки, мүхтәлиф һадисәләрлә әлагәдар иллүстрасијаларла өз албомларыны бәзәсинләр. Онлар әсасән ашағыдакы мөвзуларда шәкилләр чәкирләр:

- 1) «Искәндәрин Нүшабә илә көрүшү».
- 2) «Искәндәр јүрүшү һазыр вәзијәтдә».
- 3) «Искәндәрин алимләрлә сөһбәти» вә с.

Иккинчи мәшгәләдә, җә'ни «Шәрәфнамә» вә «Игбалнамә»-
нин мәзмуну үзәриндә иш заманы оху дафтарларинә һәр ики
китабда верилән башлыглар җазылар, һәмни мәвзуларә уҗуи
материаллар топлашыр. Бу мәшгәләдә шакирдләр даһа фәвд
олурлар: топладыглары вә өзбәрләдикләри ситатлардан өи
сәчиҗәви олашлары сөҗләмәҗә чалышырлар. Мәсәләи:

- 1) Инсанни арлына сыммаҗан гәдәр,
Һамыҗа җахшылыг етди Искәндәр.
Кимсәнин гәлбини о инчитмәди,
Әдаләт хәттиндән узаг кетмәди.
- 2) Дегән веркисинә чәкәрәк гәләм,
Сәрмаҗәсизләрдән алмады дирһәм.

Бунунла шакирдләр Искәндәри, доррудан да халга,
меһрибан гәчалара, мүдрикләрә һөрмәт бәсләҗән, елмә, алимә
һиҗмәт верән арыллы вә әдаләтли бир һөкмдар кими сәчиҗ-
җәләндирмәҗә чалышырлар.

Нөвбәти мәшгәлә үчүн шакирдләрә ики вариантда тап-
шырыг верирәм:

- 1) «Искәндәр елми севир, һәр шеҗи билмәк истәҗир»
мөвзусунда шифаһи инша һазырламаг.
- 2) «Искәндәр сүлһ тәрәфдарыдыр» һөкмүнү әсәсләндир-
маг үчүн ситатлар сечмәк.

Сонунчу мәшгәләдә шакирдләрин һазырлыгы көстәрир ки,
онлар Искәндәрин жүрүшләрини, башгаларынын она мүнәси-
бәтини, алимләрә сәһбәтини, бир сөзлә, мүәллифин севә-
севә җаратдыгы бу гәһрәманын тәләҗини чох марагла изләҗир-
ләр.

Иш просесиндә шакирдләрә аҗдын олур ки, нә үчүн «Ис-
кәндәрнамә» Низами җарадычылыгынын зирвәси саҗылыр.
Еҗни заманда онлар өҗрәнирләр ки, шаир нәҗә көрә мәһз Ис-
кәндәри өз әсәринин гәһрәманы сечмиш, арзу вә истәкләри-
ни онун симасында вермәҗә чалышмышдыр.

Шакирдләрә баша салырам ки, әдәбиҗат инсаншүнәс-
лыгдыр. Низами җарадычылыгынын мәркәзиндә исә дүнианын
бәзәҗи олан инсан дурур. Әкәр инсан халгын өвлады олмаг,
Низаминин дили илә десәк, һәмишә чаван галмаг истәҗирсә,
елмин сирләринә дәриндән бәләд олмалыдыр. Вәтәнини сев-
мәли, зәһмәт әтирли торпагын гәдрини билмәли, алын тәри
өмүр јолунун инчиси, мирвариси олмалыдыр. Инсан агил ата-
ларын јолу илә кетмәли, сәбирли, тәмкинли, тәдбирли олма-
лы, аз јеҗиб, аз јатмалы, кимсәҗә мөһтач олмамалыдыр. Ин-

сан достлугда саниг олмалы, бүтүн миллэтлэри севмэли, јер үзәриндә сүлһүн бәргәрар олмасына чалышмалыдыр. Будур Низами иренини мајасы вә гајәси.

Мөвзуну кечиб гуртардыгдан сонра шакирдләрә ев иншасы верирәм. Шакирдләр јазы ишләриндә Искәндәри әдаләтли шаһ кими Султан Сәнчәрә, Әнуширәвана, Бәһрама, Хосрова гаршы гојур, беләликлә, ону бүтүн мүсбәт хасијјәтләри илә сәчијјәләндирирләр.

Марағлы һалдыр ки, шакирдләр Искәндәр сурәтини мүасирлик бахымындан да тәһлил едирләр. Онун азад чәмијјәт јаратмағ фикрини, ғылынч ишләтмәк, ган төкмәк әлејһинә чәһдләрини алғышлајырлар. Бизим ерамыздан әввәл јашамыш Искәндәри онлар сојуг мүһарибә тәрәфдары Рејганла мүгајисә едирләр. Һәмни иншалардан сечилмиш фрагментләр бу дедикләримизә мисал ола биләр: 1) «...Искәндәр Чин сәддини чәкдирмәклә инсанлара бөјүк хидмәт көстәрмиш олду. Бөјүк һөкмдар мүһарибәләрә нифрәт едирди. О, сүлһ, әмин-аманлығ тәрәфдары кими бүтүн дүнјада ад-сан газанды, өз дөврүнүн һөкмдарларындан тамамилә фәргләнди. Биз ону севмәкдә һағлыјығ.

Чох тәәссүф олсун ки, инди бә'зи мүһарибә ғызышдырычы дөвләт башчылары Искәндәрдән ибрәт көтүрмүрләр. Онлар Низаминин бу сөзләрини унудурлар ки:

«Сүлһ илә, һәрб илә јашамыш заман,
Сүлһдән хејир көрмүш, һәрбдәнсә зијан».

2) «...Шаирин азад чәмијјәт һағгында дүшүнчәләри «Искәндәрнамә» поемасынын зирвәсини тәшкил едир. Искәндәр јүрүшләри заманы елә бир чәмијјәтә раст кәлир ки, орада һүгүг бәрабәрлији, көзәл мүнасибәтләр һөкм сүрүр, инсанлар азад, фираван јашајырлар.

Искәндәр һәмни чәмијјәтин ганунларына һејран галдығыны билдирир...

Биз 65 илдир ки, даһа хошбәхт бир дөвран гурмушуг. Лакин Америка президенти бизи нүвә тәһлүкәси илә сарсытмаға чалышыр. О, Искәндәрдән ибрәт алмалы, өз планыны дәдәјишдирмәлидир. Јохса тарих ону нифрәтлә дамғалајар».

Бүтүн бу кими иншалардан һансы нәтичәјә кәлмәк олар?
Шакирдләр өјрәнирләр ки, бөјүк мүтәфәккирин «Искәндәрнамә» поемасында галдырдығы проблемләр, һәгигәтән, бүтүн дөврләр үчүн актуалдыр вә әһәмијјәтлидир.

«БАҲАР СУЛАРЫ» ЭСЭРИНИН ТЭДРИСИ ҲАГГЫНДА

Эсмәр БЭДЭЛОВА
Азәрбајҗан ЕТПЕИ-нин әмәкдашы

И ЛҶАС Әфәндијевин «Баһар сулары» пјеси VII синфин програмына јени дахил едилмишдир. Республиканын бир сыра мәктәбләриндә апардығымыз илкин мүшаһидәләр кәстәрир ки, И. Әфәндијевин «Баһар сулары» әсәринин өјрәдилмәси илә әлагәдар програмын гаршы-ја гојдуғу тәләб мүвәфғәгјјәтлә өдәнилик. Бу сәһәдә Бақыдакы 126 нөмрәли мәктәбин мүәллими Сајад Рүстәмованын, Ағсу рајону Қалва кәнд орта мәктәбинин мүәллими Галиб Имамәлијевин, Шамаһы рајону Нәриманкәнд орта мәктәбинин мүәллими Елза Бахышованын илкин нәтиҗәләри диггәти чәлб едир.

Шакирдләр VI синифдә «Дағлар архасында үч дост» әсәриндән парчалар өјрәтмәклә јанашы, И. Әфәндијевин һәјат вә јарадычылығы һаггында гыса мә’лумат әлдә едирләр. Буна көрә дә биринчи дәрәс саатына һәмин биликләрә әсәсләнән суал-чавабла башланмасы фәдәллы олур. Бу мәгсәдлә аша-ғыдакы суаллардан истифадә етмәк мәгсәдәуғундур:

1. «Дағлар архасында үч дост» әсәринин мүәллифи кимдир?
2. Илјас Әфәндијев нә вахт вә јарада анадан олмушдур?
3. Илјас Әфәндијевин оху дуғунуз, јахуд тамаша етдијиниз даһа һансы әсәрләринин адыны чәкә биләрсиниз?
4. Онун һансы драм әсәрләри вардыр?

Һәмин суаллар әсасында апарылан мүсаһибә әдибин һәјат вә јарадычылығы һаггында биликләри бир гәдәр кенишләндирмәјә имкан верир.

Јени мөвзуја һазырлыг мәрһәләсиндән сонра «Баһар сулары» әсәринин өјрәнилмәсинә башланылыр.

Мә’лумдур ки, драматик әсәрләрин оху принципи епик вә лирик әсәрләринкиндән фәргләнир. Белә ки, епик вә лирик әсәрләрдә һадисәләрин кедиши вә инкишафы мүәллиф тәрә-

финдә сөйләнилдији һалда, драм әсәрләриндә һәр шеј образларын һәрәкәтләри вә нитги васитәсилә ифадә едилир. Буна көрә дә шакирдләр драматик әсәрләрин мәзмунуну мәнимсәчидди һазырлыг ишләри апармаг, шакирдләри онун мәзмунунлә таныш етмәк зәруридир. Мүәллим һәр пәрдә вә персонажлар һаггында јығчам мә'лумат верәрсә, бу заман шакирд һәм образларын характерини дујар, һәм дә оху просесиндә сүн'илијә јол вермәз, башга сөзлә, «рола кирә» биләр.

Әсәрин охусу «сәһнәләшдирилмиш шәкилдә», јә'ни роллар үзрә апарылмалыдыр. Мүәллимин охуја чидди нәзарәти, гаршыја чыхан чәтин сөз вә ифадәләри изаһ етмәси вачибдир.

Јени дәрси мөһкәмләндирмәк үчүн охудан сонра бир нечә дәгигәлик мүсаһибә апармаг фадалыдыр. Тәбиидир ки, әсәри евдә бүтүнлүклә охујуб мәзмунуну өјрәнмәк тапшырылмалыдыр. Бу заман шакирдләрә әсәрин үмуми мәзмунуну әһатә едәчәк план вермәк (дәфтәрләринә јаздырмагла) фајдалыдыр. Тәчрүбә көстәрир ки, V—VII синифләрин шакирдләри драм әсәринин мәзмунуну өјрәнир, лакин ону өз сөзләри илә нағыл етмәкдә чәтинлик чәкир вә образларын дили илә данышмаға чалышырлар. Бу мә'нада, план һәм мәзмуну өјрәнмәк, һәм дә ону өз сөзләри илә ардычыл нағыл етмәк үчүн шакирдләрин ишини асанлашдырыр. План, тәхминән, ашағыдакы мәзмунда ола биләр:

- 1) Уғур мүһарибәдән гајытмышдыр.
- 2) Алхан киши колхоза рәһбәрлији Уғура һәвалә едир.
- 3) Кәнддә гуручулуг ишләри.
- 4) Бәдхәһларын ифшасы.

Әсәрин тәдрисинә верилән икинчи саатда мәтн үзәриндә иш апарылыр. Бу мәгсәдлә ашағыдакы ишләрин көрүлмәси мәгсәдәмувафигдир:

1. Пјесдә кәнд һәјатынын јүксәлишини тәсвир едән сәһнәләрин мүәјјәнләшдирилмәси.

2. Әсәрдәки әсас образлары групплашдырмаг.

3. Уғурун арзу вә истәкләрини әкс етдирән парчалары тапыб охумаг вә дәфтәрә гејд етмәк.

4. Јашлы нәслин (Алхан киши) кәнч колхоз сәдри Уғурун ишинә вердији гијмәтин шакирдләр тәрәфиндән мүәјјәнләшдирилмәси.

5. Өз хейрини күдэн, үмуми ишлэрдэн кэнарда галан адамларын агибэти.

Пјесин мээмуну үзэриндэ ишин эсасыны шакирдлэрин мэтн үзэриндэ мүстэгил иши тэшкил етмэлидир. Бу мэгсэдлэ евристик мүсаһибэдэн истифадэ етмэклэ мээмуну шакирдлэрэ ачдырмаг даһа еффе́ктлидир. Нэмин мүсаһибэни ашағыдакы ардычыллыгла апармаг мээслэхэтдир:

1. Колхоза рәһбәрлик мээсэлэси Алхан кишини нэ үчүн дүшүндүрүр? Ахы о өзү сәдр иди?

2. Сәдрин дәјишилмэси илэ кәнддэ нэ кими јениликләр баш верир? Онун эсас сәбәби нәдир?

3. Нэ үчүн бағ бригадири Нәчәф Уғурдан әризэләр јазмаға башлајыр?

4. Комиссијанын колхозу јохламасы нэ кими нәтичэләр верир?

5. Колхозун гуручулуг ишлэриндэ јахындан иштирак едән кәнчләр кимләрдир? Онлар һаггында нэ дејә биләрсиниз?

6. Рајон рәһбәрлэринин мәнсул бајрамына гоншу колхозлардан нүмајәндэләр дәвәт етмэсинин башлыча сәбәбинн нечә изаһ едә биләрсиниз? вә с.

Суалларын бу истигамәтдә гојулушу эсэрин идеја мээмунуну, онун маһијјәтини шакирдлэрин дәриндән мәнимсәмәсинә көмәк едир.

3-чү саатда эсәр идеја-бәдии чәһәтдән тәһлил олунамалы, шакирдлэрэ ашағы синифләрдә әдәбијјат нәзәријјәсиндән верилән биликләр бир гәдәр кенишләндирилмәли вә дәринләшдирилмәлидир.

Пјесин мөвзусу мүһарибә гуртардыгдан сонра кәнддә кедән гуручулуг ишлэриндән алынмышдыр.

Бөјүк Вәтән мүһарибәси тарихи гәләбәмизлэ гуртардыгдан сонра Уғур өз доғма кәндлэринә гајыдыр. Онун гәлби гурмаг, јаратмаг, доғма јурдуну вә онун адамларыны фираван күнә чыхармаг ешги илэ дөјүнүр. Колхоз сәдри Алхан кишинин «Ахы бирчә мәни баша сал көрүм, сән нэ истәрдин?» суалына «Мән истәрдим ки, Галмагал Мәдәд јалныз тојда-бајрамда дејил, һәмишә јахшы кејинсин! Онун бир дәст әвәзинә он дәст костјуму олсун! Ханмурадын шәһәрдән кәтирдији чарпајыларда тәкчә рајондан кәлән тәһкимчиләр дејил, онун анасы Пәри дә јатсын. Евләр планла тикилсин. Әјри-үјрү дар даланлар әвәзинә кәнарларында алма ағачлары әкил-

минн кениш асфалт күчэлэр олсун!.. Мэн истәрдим ки, елек-
трик кәндләримизә жалныз ишыг дежил, тарлаларымыза
су версин! Тахыл дөйсүн! Јүк дашысын! Мэн истәр-
дим ки, колхозун о гәдәр дөвләти олсун ки, мәним истәр-
Баллы арвадын өз гапысында хүсуси инәк сахламаға еһтијачы
олмасын» чавабыны верир. Алхан киши гочалдығыны, савад-
сыз олдугуну, мүасир шәраитдә даһа биликли, чаван вә тәһ-
силли адамын колхоза рәһбәрлик етмәјини вачиб олдуғуну
сөйләјәрәк Уғуру сәдр сечмәји мәсләһәт көрүр. О, мәсләһә-
тиндә јанылмыр. Од-алов ичиндән чыхмыш, Вәтәни фашизм
таунундан горујаркән өлүмлә көз-көзә дајанмыш бу чаван
кәндиң инкишафыны планлашдырыр, радио чәкдирир, кол-
хозун кәлиринин артмасына чалышыр, мәдәнијјәт сарајы
тикдирир. Лакин Уғурун бир нөгсаны вар: о елә билир ки, ин-
санлар һамысы жүксәк фикирли, жүксәк әгидәлидир, «...јалныз
тәбиәтлә, онун фыртына вә дашгынлары илә мүбаризә апар-
маг» лазымдыр. Бу јанлыш фикир сонралар ону чәтинлијә са-
лыр, шәхси мәнфәәтини күдән бағ бригадири Нәчәф һесабдар
Гулунун мүтәмади сәрхошлуғундан истифадә едәрәк ел малы-
ны сатыб гызларына чезиз дүзәлдир. Јалныз өзүнү фикир-
ләшир, колхоз үчүн јох, өзү үчүн ишләјир. Бригадирликдән
чыхарылмасы онун гәрәзли һиссләрини чошдурур. Имзасыз
әризәләрлә колхоза јохлајычы комиссия кәтирдир. Ишә об-
јектив јанашан комиссия үзвләри колхозу һәртәрәfli јох-
лајараг һәгигәти үзә чыхарырлар. Нәчәф ифша олунур.

Уғур образы характеризә едиләркән мүәллим бир нечә
чүмлә илә Уғур—Сәдәф, Уғур—Шәфәг мүнасибәтләриндән
данышыр, һәр ики гызын ағыллы, намуслу, ишкүзар олдуғуну
көстәрир. Бу гызлар көстәрилән мәзијјәтләрлә јанашы.
һәм дә фәдәкардырлар. Онларын һәр бири өз нөвбәсиндә дикә-
ринә күзәштә кетмәјә, Уғура олан мәнәббәтини өмүрлүк гәл-
биндә кизләтмәјә разыдыр. Лакин Уғур Шәфәги сеvir. Бу
мәнәббәт күллә јағышы алтында өлүмүн пәнчәсиндән гопары-
лыб, сәнкәрдә јараныб, дөјүшдә сынагдан чыхыб.

Сәдәфин рәфигәси Турач вә әсәрин сонунда нишанланыб
аилә гурмаға һазырлашдығы Ханмурад да әсл совет адамы-
на мәхсус мәзијјәтләри өзүндә топланмыш кәнчләрдир. Он-
лар һәр күн ишдән сонра мәннунијјәтлә мәдәнијјәт сарајынын
тикинтисиндә ишләмәјә кедир, колхозун жүксәлишиндән фа-
рәһләнирләр.

Сәдрликдән сонра бир бәнна кими мәдәнијјәт сарајының тикинтисиндә чалышан Алхан киши объектив вәзијјәти баша дүшән, јабанчы һиссләрдән кәнар бир адамдыр. О, Уғурун наилијјәтләрини үрәкдән кәлән бир сәмиңијјәтлә алгышлајыр: «...кәндә кирәндә адам мәәттәл галыр. Бир јанда бу бојда иш көрүлдүр (мәдәнијјәт сарајы тикилир—Б. Ә.). О бири тәрәфдә он ики мин тәзә тохмачар салыныр».

Һәмишә һамыдан наразы, һеч кәсин дедији илә разылашмајан Галмагал Мәдәд дә дәјишмишдир. О, фираван јашајыр, әмәккүнүнә дүшән мәһсул о гәдәр болдур ки, шәхси тәсәррүфәтлә мәшғул олмаг истәмир. Инәјини колхоза верир.

Әсәр Уғурун колхоздакы гәләбәсинин тәнтәнәси илә битир. Һамы шадлыг ичиндәдир; мәһсул бајрамы кечирилди. Мәдәнијјәт сарајының ачылышына вә бајрама дәвәт олунмуш рајон совети сәдри дејир: «Мән сизин бүкүнкү мәһсул бајрамыныза әтраф колхоз сәдрләрини дә гонаг чағырмышам... Истәјирәм сизин тәчрүбәнизлә јахындан таныш олсунлар».

Совет адамларының јарадычы әмәјинин тәсвир вә тәрәннүмү «Баһар сулары» әсәриндә јазычының мөгсәдиндән ирәли кәлән идејадыр.

Шакирдләрин әдәбијјат нәзәријјәсинә анд билликләрини кенишләндирмәк мөгсәдилә драм жанры вә онун нөвләринә анд мүсаһибә апарылмалы, бу һагда билликләр кенишләндирилмәлидир.

Јени дәрси мөһкәмләндирмәк мөгсәдилә бир нечә дәгигәлик мүсаһибә тәшкил етмәк фәјдалыдыр:

1. «Баһар сулары» әсәринин мөвзусу вә идејасы һаггында нә дејә биләрсиниз?

2. Әсәрин баш гәһрәманы кимдир?

3. Уғурун ишиндәки сәһв нәдән ибарәтдир?

4. Колхозун кәнчләри вә кәнд тәсәррүфәтында мисилсиз наилијјәтләр газанан бүкүнкү кәнчләр һаггында нә дејә биләрсиниз?

Евә әмәк мөвзусунда, мәсәлән, «Әмәк инсаны учалдыр», «Бизим колхозун габагчылары» вә башга адларда инша јазмағы, һәмчинин дәрсликдән әдәби әсәрин мөвзусу, идејасы вә драматик әсәрләр һаггында мәлүматы охумағы тапшырмаг мөгсәдә мувафигдир.

5. «Азәрбајчан дили вә әдәбијјат тәдриси», №2.

**ХИХ ЭСРИН II ЯРЫСЫНДА АЗЭРБАЙЧАН
КОМЕДИЯСЫНЫН БЭ'ЗИ МЭСЭЛЭЛЭРИ**

Вагиф ПАШАЈЕВ

Азэрбайчан ССР ЕА Низами адьина Эдэбијјат
Институтунун елми ишчиси

ЧЭМИЈЈЭТИМИЗ коммунизм гуручулуғу јолу илэ мүвэффэгијјэтлэ ирэлиледикчэ адамларын мәнэви тәрбијэ мэсэлэси бир о гэдэр чидди социал мәнэ кэсб едир. Белэ шэксијјэтин формалашмасы вэ тәрбијэсиндэ бэди эдэбијјат эвэсиз васитэлэрдэн биридир. Нэјаты јүксэк бэди тэсвир јолу илэ, инсанын мүсбэт эмэллэрини ачмагла, ејни заманда мәнфи вэ ејбэчэр сифэтлэри, мәнэви гүсурлары ифша етмэклэ эдэбијјат инсанда нэчиб мәнэвијјат тэрбијэ едир. Диггэтэлајиг һадисэдир ки, чэмијјэтимизин мәнэви проблемлэринин һэллиндэ совет эдэбијјаты вэ инчэсэнэти илэ јанашы, габагчыл классик бэди ирсимиз дэ јахындан вэ фэал иштирак едир. Классик кечиншин габагчыл гуманист эдэбијјаты социализм шэраитиндэ мисилсиз мәнэви сэрвэтдир. О јени чэмијјэтин бэди-эстетик системинэ чох үзви шэкилдэ дахилдир, онун арылмаз һиссэсидир.

Сов.ИКП МК Сијаси Бүросу үзвлүјүнэ намизэд, Азэрбайчан КП МК-нын биринчи катиби **Н. Ә. Әлијев** јолдаш «Азэрбайчан ССР-ин вэ Азэрбайчан Коммунист Партијасынын 60 иллији» һаггындакы мэрүзэсиндэ кэстэрмишдир ки, дүнја сивилизасијасыны даһијанэ эсэрлэри илэ зэнкинлэшдирэн Азэрбайчанын бэди сөз усталарынын ирси «мәнэ совет дөврүндэ халгымызын мәнэви һэјатында вэтэндаш һүгуу газанмыш, мүасир мэдэнијјэтлэ гајнајыб гарышмыш, һэр бир адамын мәнэви сэрвэтинэ чеврилмишдир».

Классик эдэбијјатын өз идеја-тэрбијэви мэмуну илэ һазыркы мәнэви тэрбијэ вэзифэлэринин һэјата кечирилмэсиндэ иштиракы да онун мәнэ мүасир мэдэнијјэтлэ гајнајыб гарышмасынын бир ифадэсидир.

Бунунла элагэдар олараг, классик эдэбијјатын мүтэрэгги идејаларыны тэдгиг едиб ашкара чыхармағын елми эһэмијјэтини гејд етмэк лазимдыр... Азэрбайчан эдэбијјаты халгымызын бөјүк идејалар вэ һисслэрлэ, јүксэк бэшэри кејфиј

јәтләрлә зәнкин мә'нәви сәрвәтидир. Гејри-инсани керчәклијин ишкәри, ичтиман сосиал әдаләтсизлијин тәнгиди, мә'нәви ејбәчәрлијин рәдди, әхлаги нагиселијин сәрт бәдии мүнәкимәси бу әдәбијјатын идеја-мә'нәви проблематикасында әламәт-дар хусусијјәтләрдәндир. Әдәбијјатымызын бу хусусијјәтләри буржуа әхлагынын вә һәјат тәрзинин сосиал тәбиәтинин тәсвириндә дә өзүнү бүрүзә вермишдир. Бу нөгтеји-нәзәрләвн Азәрбајчан драматуркијасынын идеја-бәдии мүндәричәсини дә актуал вә мә'налы сәсләнир.

XIX әср әдәбијјат тарихимиздә јени жанрларын әмәлә кәлмәси дөврүдүр. Әсрин орталарындан М. Ф. Ахундовун комедијаларынын мејдана чыхмасы илә Азәрбајчан драматуркијасынын ән'әнәси башлајыр. М. Ф. Ахундов комедијалары милли бәдии фикирдә реализми идеја-естетик чәһәтдән бәргәрар етди, ону јүксәк мәрһәләјә галдырды.

М. Ф. Ахундовдан сонракы драматуркијанын инкишафында — XIX әсрин ахырлары, даһа дәгиг десәк, 80—90-чы илләри хусуси бир мәрһәләни тәшкил едир. Бу дөврдә драматуркијадә јени мөвзу — буржуа һәјат тәрзинин, әхлаг вә мә'нәви мүнәсибәтләринин тәнгиди мөвзусу јүксәк бәдии инкишасыны тапыр вә бунунла да Азәрбајчан драматуркијасынын идеја вә мөвзу даирәси әһәмијјәтли мигјасда кенишләнир.

Азәрбајчан драматуркијасында М. Ф. Ахундовдан сонра бир мүддәт фәсилә олмушдурса да, чох давам етмәмишдир. Белә ки, XIX әсрин 80-чи илләриндән милли драматуркијамызын јүксәлән хәттлә инкишафы; мөвзу, жанр, мүсбәт идеал вә гәһрәман, сәнәткарлыг кејфијјәтләри, дил вә үслуб бахымындан күчләнмәси, кет-кедә зәнкинләшмәси илә әламәт-дардыр.

Бу дөврдә Ахундов реалист драм сәнәтинин мүсбәт ән'әнәләри илә јанашы, Авропа, рус маарифчилик идејаларынын јени драмнәвисләрин дүнјакөрүшләринин формалашмасына әһәмијјәтли тә'сири шүбһәсиздир. Проф. Ә. Султанлынын һаглы олараг гејд етдији кими, «Маарифчилик һәрәкәты XIX вә XX әсрин илк илләриндә Азәрбајчан драматуркијасынын әсас мәфкурәви истигамәтини мүәјјәнләшдирмишдир. Бу вахтлар Азәрбајчан драматуркијасынын вә театрынын маарифчилик һәрәкәтындән кәнарда дүшүнмәк мүмкүн дејилдир».

Азәрбајчан әдәбијјатшүнаслары бу фикри сон илләрдә даһа әсаслы шәкилдә ирәли сүрүр вә сүбута јетирирләр.

М. Ф. Ахундов һаггында јени тәдгигатын мүәллифи Н. Мәм-мәдов белә һесаһ едир ки, Азәрбајчанда «јени дүнјакөрүшүн идеоложи әсасында маарифчилик дурмушдур» вә реализм дә бу идеоложија зәмининдә тәшәккүл тапмышдыр. Реализмин тәшәккүл вә инкишафында маарифчилик дүнјакөрүшүнүн ролуну вә тә'сирини тәдгигатчы Ј. Гарајев «Классик нәср вә маарифчилик проблеми» мәгаләсиндә хүсусилә XIX әсрин 80—90-чы илләри әдәби просесини изаһ едәрәк белә бир нәти-чәјә кәлир ки, «Ахундов дөврүнүн маарифчилији даһа чох нәзәри характер дашыдығы» һалда, 80—90-чы илләр «маариф-чилијин тарихинә чанлы, әлавә тәшкилати фәалијјәт дөврү кими даһил олуր».

Тәдгигатчылары бу јени фикирләрә кәтирән Азәрбајчанда 80—90-чы илләр дөврүнүн керчәклијинә елмимизин даһа дәр-риндән нәзәр салмаға башламасыдыр. Һәгигәтән бу дөврдә чәһаләт вә феодал дурғунлуғу ичәрисиндән јенилик, тәрәгги әләмәтләри баш галдырыр, феодал-патриархал һәјат тәрзи-нин әсаслары сарсылмаға үз гојурду.

Феодал әләминин бүтүн имтијазлы тәбәгәләри бирләшә-рәк, рус вә Авропа елмләри илә, габагчыл идејаларла силаһ-ланмыш гүввәләрә гаршы мүбаризәјә галхыр, халгы «хаби гәфләтдән» ојатмаға чалышан маарифпәрвәр зијалылары сусдурмаға чәһд едирдиләр. Башга сөзлә, чәһаләт, феодал дүнјасы илә ишыг, мәдәнијјәт дүнјасы арасында чидди мүба-ризә башлајырды. Бу мүбаризәдә драматуркија әсас трибу-на олмушдур.

«Азәрбајчан драматуркијасынын биринчи дөврү тәкчә М. Ф. Ахундовун ады илә бағлы идисә, икинчи дөврү Н. Б. Вәзиров, Ә. Б. Һагвердијевин, Н. Нәриманов, С. С. Ахундов, Һ. Б. Вәзиров, Ә. Адыкөзәлов, Е. Султанов, Р. Әфәндијев ки-ми драматургларын ады илә әләгәдардыр» (К. Мәммәдов). Драматуркијамызын давамчылары олан бу сәнәткарлар бир сыра долғун реалист әсәрләрини 80—90-чы илләрдә јазмыш, ејни заманда Азәрбајчан әдәбијјатына илк дәфә олараг јени драматик жанрлар кәтирмишләр. Н. Вәзиров «Мүсибәти-Фәх-рәддин» әсәри илә фәчиә, Н. Нәриманов «Надир шаһ»ла та-рихи драм, В. Мәдәтов «Гырт-гырт»ла водевил, Ч. Мәммәд-гулузадә «Чәј дәскаһы» илә мәнзум драм жанрынын әсасы-ны гојдулар. Драматуркија жанр чәһәтдән мүхтәлиф олдуғу кими, һәјат материалы чәһәтдән дә рәнкарәнк вә әһатәли иди. Чәһаләт, наданлыг, гадын һүгүгсузлуғу, чар диванхана-

ларындакы эдалэтсизлик, феодал зоракылыгы, ган интига-
мы, тамаһкарлыгы вә хәсислик, бир сөзлә, о дөвр Азәрбајчан
мүһити үчүн характерик олан ичтимаи-милли бәлаларын иф-
шасы маарифчи драматургларын әсәрләринин башлыча
проблемләриндән иди.

Драматуркијамызда әсас мөвзулардан бири дә бәј-мүл-
кәдар мәишәтинин вә әхлагынын тәсвириндән ибарәт олмуш-
дур. Н. Вәзировун «Ев тәрбијәсинин бир шәкли», «Сонракы
пешманчылыгы фајда вермәз», «Ады вар, өзү јох», Н. Нәрима-
новун «Наданлыгы» пјесләриндә, Ә. һагвердијевин «Јејәрсән
газ әтини, көрәрсән ләззәтини» комедијасында «зүлмәт сәл-
тәнәти»нин бәдии мәнзәрәси сатирик тәнгидин әсас һәдәфи-
нә чеврилир. Анчаг бу әсәрләрдә драматурглар мәнфилик-
ләрин әсл көкүнү ача билмир, ичтимаи-милли бәлалары маа-
рифсизликлә, савадсызлыгыла, мәктәбсизликлә изаһ едирди-
ләр. Мәһз белә ичтимаи-сијаси бахыш онларын комедија вә
пјесләринин конфликтинин идеја-естетик тәбиәти үзәриндә өз
ајдын мөһүрүнү басырды. Онларын әсәрләриндә драматик
конфликт маарифчи-бәј аиләләриндән чыхмыш кәнч зијалы-
ларла мәһдуд көрүшлү, өз синфинин мәнәфејини күдән гоһум-
әграба арасындакы зиддијәтә әсасланырды. Бу јеничә доғу-
лан мүсбәт гүввәләрин көһнә чәмијјәтә гаршы мүбаризәси
ардычыл, инадлы, сәбатлы дејилди. М. Ф. Ахундов драма-
туркијасында рүшејм һалында олан мүсбәт сурәтләр дөв-
рүн драматургларынын әсас мүсбәт идеалларынын ифадәчи-
синә чеврилирдиләр. Лакин мүбаризә һәдәфи даһа гүввәтли
олдуғундан бу кәнчләр өз идејаларыны һәјата кечирә билмир-
диләр. Маарифпәрвәр зијалылар ишыглы фикирләрлә јашаса-
лар да, арзуларыны һәјата кечирмәкдән өтрү әмәли фәалијјәт
даирәсини кенишләндирә билмирләр. Бу гәһрәман идеал кө-
ләчәји маариф вә савадын тәнтәнәси кими баша дүшүрдү.

М. Ф. Ахундов Азәрбајчан әдәбијјатыны јени, реалист
жанрларла да зәнкинләшдирди. Маарифчи мәишәт комедија-
сы бу реалист драм жанрлары арасында ән чох истифадә
едилән вә бу илләрин драматуркијасында башлыча рол ојна-
јан, маарифчи идејаларын тәблиғи үчүн чох әлверишли бир
форманы тәмсил едирди.

Әсрин ахырларына јахын Бақыда капиталист инкишафы-
нын башланмасы әдәби-мәдәни аләмә дә идеја-мөвзу чәһәтдән
тә'сир көстәрирди. Артыг тачир мәишәти реалист әдәбијја-
тын әсас мөвзу саһәсинә чеврилир, драматурглар тачирлә-

рин психолокијасыны өјрәнир, онларын мүхтәлиф типләрини жаратмаға чидди тәшәббүс көстәрирдиләр. Онлар ејни заманда Азәрбајчан комедијасыны хырда, мәнуд форма вә мөвзудан хилас едир, ону милли керчәклијин чанлы әксинә чевирдиләр. Маарифчи драматурглар јашадыглары чәмијјәтин аилә-мәишәтинин елә характерик тәрәфләрини көтүрүр вә көстәрирдиләр ки, бу чәһәтләр чәмијјәти јажшылашдырмаг, јени әхлаг нормалары, тәрбијә үсулу, сағлам аилә принципләрини тәсдиг етмәјә көмәк едирди.

80—90-чы илләрин драматуркијасы бир мүһүм хүсусијәти илә дә — һәјат мејданына тәзәчә гәдәм гојан милли буржуазијанын һәјатынын бә’зи чәһәтләрини көстәрмәк бахымындан да әләмәтдардыр. Проф. К. Мәммәдов Нәчәфбәј Вәзирова һәср едилмиш тәдгигатында јени дөврүн драматуркијасындан бәһс едәрәк, Н. Вәзиров реализминин фәал тәбиәтини кениш тәдгиг едир вә бир чәһәтә хүсуси диггәт јетирир: «Јазычы капитализм аләминдә һөкмранлыг едән ләјагәтсиз, вичдансыз ағаларын үзүндәки өртүјү чәсарәтлә јыртыр». Көрүндүјү кими, Н. Вәзировун «Пәһливанани-зәманә» комедијасынын бәдии материалы әсасында сөјләнмиш фикир бу әсәрдә тәсвир олуан буржуа типини (Аслан бәј) чох јажшы характеризә едир вә мвәллифин мәгсәдини мүфәссәл шәкилдә ишыгландырыр. Аслан бәј, Чаһанкир бәј, һачы Гәмбәр («Јағышдан чыхдыг, јағмура дүшдүк»), Н. Нәримановун Шамдан бәј («Шамдан бәј»), С. С. Ахундовун һачы Мурад («Тамаһкар») вә с. капитализм чәмијјәтинин јеничә формалашмаға башлајан бир сыра типик мәнфи образлары илә гаршылашыр, онларын икиүзлү, вијакар, һәрис, ачкөз синфи сималарынын бәдии тәчәссүмү, һәлли илә бу әсәрләрдә растлашырыг. Проф. К. Талыбзадә бу јени типләрин үмуми синфи сифәтләрини сәчијјәләндирәрәк јазыр: «буржуазија бир синиф кими формалашмаға башладығы заман онун бир чох мәнфи сифәтләри дә: һијләкәр вә фырылдагчылыгы, кәндли синфинә вә сәнәткарлара гаршы амансызлыгы да мејдана чыхмышдыр. Варланмаға олан еһтирас онун тәбиәтиндә һеч бир чинајәтдән чәкинмәмәк, мөһтәкирлик вә дәллаллыг, гәддарлыг вә фырылдагчылыг, јалтаглыг вә икиүзлүлүк кими кејфијјәтләр доғурмушдур». Әсрин сонларына доғру капиталист мүнасибәтләри, өлкәнин буржуалашмасы, мүлкәдарлыгын ифласы Азәрбајчан драматуркијасыны бол мөвзу илә тә’мин едир, онун «әһалисини» дә

дәјишидрир; инди драматургларын тәсвир объекти чәмијјәтин мүхтәлиф тәбәгәләри олмага башлајырды. Драматургларын әлиндә мүасир чәмијјәтин дахили, спесифик зиддијјәтләрини ачмаг үчүн М. Ф. Ахундов јарадычылығында формалашан реализм јарадычылыг методу мүһүм рол ојнајыр; метод өзү дәјишир, јени кејфијјәтләр газанырды. Реализмин тәнгид арсеналы зәнкинләшир, ичтимаи мәнзәрәләри әксетмә күчү даһа да артырды. Комедијанәвисләр М. Ф. Ахундовун драм ән'әнәсини горујуб сахламагла бәрабәр, ејни заманда бу әләби нөвүн мүхтәлиф жанрларыны да јарадырдылар. Белә ки, чидди сатирик ичтимаи комедијаларла јанашы хырда, бир-ики пәрдәли мәнзәкәләр мејдана чыхыр вә бу әсәрләрдә һәјәтин мүәјјән кәсирләри, адамларын әхлаги гүсурлары ачылыб көстәрилди. Әлбәттә, дөврүн комедијасынын әсас вәзинни бу әсәрләрлә өлчмәк олмазды. Драматуркијада иглим әмәлә кәтирән әсәрләр мәнз «Ахундов комедијалары» типинә јакын комедијалар иди.

Халгын авамлығындан, чәһаләтиндән истифадә едән јаланчы дин хадимләринин ифшасы да комедијанын тәнгид һәдәфиндән јайынмамышдыр. О да комедијаларын мәзијјәтидир ки, бурада комик күләш садәчә јаланчы дин хадимләринә, чадукәрлијә гаршы јох, бу чүр вәрдишләрә шәраит јарадан ичтимаи мүһитә, дөврә гаршы истигамәтләнирди. 80—90-чы илләр комедијаларынын әксәријјәтиндә бу чүр ифшаеди-чи сәһнәләр вардыр. Н. Нәримановун «Наданлыг», Н. Вәзировун «Далдан атылан даш топуға дәјәр», Ә. Б. һагвердијевин «Јејәрсән газ әтини, көрәрсән ләззәтини» комедијаларында белә сәһнәләрлә чох растлашырыг. Комедијаларда тәсвир олунмуш һијләкәр, дини варланмаг васитәсинә чевирән бир силсилә орижинал фырылдагчыларла М. Ф. Ахундовун «Мүс-јә Жордан вә Дәрвиш Мәстәли шаһ»дакы Мәстәли шаһын хәләфләри илә гаршылашырыг.

Чадукәрлијин кениш јайылдығы бир мүһитдә азјашлы тызларын гоча сәрвәтдарлара әрә верилмәси, гадын һүгүгсузлуғу, хәсислик, ачкөзлүк, фырылдагчылыг кими һалларын олмасы тамамилә тәбиндир.

Н. Вәзиров да өз маарифчи мүасирләри кими, ағыла, мүһакимәјә сығмајан бәлалары мүһитлә изаһ едирди, инсанлары әсрләр боју тәрбијәләндији шәраитлә әлағәләндирирди. Драматурглар инсанларын мүбтәлә олдуғлары чаду, фала бах-маг вә с. кими зәрәрли вәрдишләри көһнә әхлагын ирси кими

мә'наландырыр вә бу мәишәт бәлаларыны көһнә мұһафизә-карлар һәјат тәрзинин инсанлара ашыладығы сифәтләрдән сајырдылар. Мәһз Н. Вәзиров мұәллими М. Ф. Ахундовдан сонра чадукәрлији мараглы вә әјләнчәли һадисә дејил, халг һәјатынын керилик әламәти олараг күләш һәдәфинә чевирирди. «Далдан атылан даш топуға дәјәр» комедијасында Ирандан јени кәлмиш дәрвиш һејдәрәлинин «хош бир тәсәдүфлә» (М. Ф. Ахундов) гуртармајан чаду вә пәстаһларыны чох реалистчәсинә тәсвир едәрәк бу чүр јалана инанан хырда ханымларын керилијини, авамлығыны гәләмә алмышдыр. Башга сөзлә Н. Вәзиров садәчә чадукәрлији тәнгид етмир, писләмирди, бу чүр бәланы доғуран, она шәраит јарадан ичтиман керчәклијин јетирмәси кими мә'наландырырды. Латин бурадан о нәтичә дә чыхарылмамалыдыр ки, чадунун тәнгиди динин тәнгиди сәвијјәсинә јүксәлирди. М. Ф. Ахундовдан сонра бу мәсәлә бир гәдәр башга шәкил алыр. Даһи мүтәфәккир динә, онун әсасларына гаршы гәти һүчума кечир, атеист кими чыхыш едирди. Дөврүн драматурглары бу јол илә кетмир; дин онларын әсәрләриндә билаваситә тәнгид олунмур, маариф вә мәдәнијјәтин гаршысына сәдд чәкән, чәмијјәтдә сағлам шүүрун инкишафына мане олан дин хадимләри сатирик күләшүн һәдәфинә чевирилдиләр.

Дөврүн драматуркијасынын өзүнәмәхсус идеалы вә бу идеалы ифадә едән апарычы гәһрәман типи мејдана чыхырды. Онлар мејдана чыхдығы тарихи керчәклијин ән мұһүм хүсусијјәтләрини өзләриндә мәркәзләшдирилдиләр. М. Ф. Ахундов комедијаларында бу мүсбәт инсанын һәлә тәзәчә ојанмасыны, халгын тәлејини дүшүнмәјә башламасыны әкс едирди. Әламәтдардыр ки, Азәрбајчан драматуркијасында белә гәһрәманларын бир нечә нәсли вардыр. Проф. Меһди Мәмәдов јазыр: «Драматуркијамызын илк гәһрәманлары һәјатдакы чәһаләтә, сүкунәтә вә әталәтә гаршы гәт'и чыхыш етмәсәләр дә, өз ојанмыш шүүрларыны әсрин гәфләтинә гаршы гојурлар. Һачы Нуру, Тејмур аға, Сәкинә, Шаһбаз һәјата мараг вә диггәтлә баханлар, фәалијјәт ахтаранлар нәслидир. Н. Вәзировун, Ә. Һагвердијевин гәһрәманларыны маарифпәрвәрләр нәсли адландырмаг олар. Фәхрәддин, Сәадәт, Фәрһад, Муса һәјаты сүлһ јолу илә дәјишдирмәк истәјән, буна үмид бәсләјән ислаһатчылардыр».

Н. Вәзировун «Сонракы пешманчылыг фајда вермәз» комедијасынын мүсбәт гәһрәманлары Салман бәј вә Сәлби-наз ханым белә јашајышын мүмкүн олмадығыны вахтында ду-јур, (М. Ф. Ахундовун кері галмыш феодал мүһитинә ишарә етдији) «гамышлыгдан» чан гуртармаға сә'ј едирләр. Анчаг бу јол маарифчи драматургун өзүнә һәлә ајдын олмадыры ки-ми, онун мүсбәт гәһрәманлары үчүн дә там ајдын дејилди вә буна көрә дә онларын јенилији аилә чәрчивәсиндә галырды. Һәтта онлар көһнәлијин тәзјигинә белә ахырадәк давам кә-тирә билмирләр, мүгавимәтә дөзмәјиб һәрә баш көтүрүб бир тәрәфә гачыр. Салман бәј дә дөврүн маарифчи зијалыла-ры кими, социал проблемләрден дејил, даһа чох «инсаф»дан, «мүрвәт»дән данышыр, һәтта арвады илә мүгајисәдә бир гә-дәр чәсарәтсиз тә'сир бағышлајыр. Мәишәт хырдалыглары ичәрисиндә кичилмәјә гаршы үсјан едән, көһнә адәт-ән'әнә-ләрин буховларындан азад олмаг үчүн «чырпынан», «чапала-јан», лакин чыхыш јолу тапа билмәјән кәнч нәслин, мүсбәт гәһрәманларын фачиәси башлајырды. Гәһрәман чыхыш јолу тапа билмәсә дә, комедија тамашачынын гаршысында кон-крет суал гојур: Бу вағиәнин күнаһкары кимдир? Бу типли гәһрәманлар күчсүз вә зәиф олсалар да, көһнә гајдаларла ја-шамаг истәмирләр, сурәтләрин идеја јүкүнү бу истәк тәшкил едир вә мәһз буна көрә онлар Н. Вәзировун мүсбәт гәһрәман-лар силсиләсиндә «зүлмәт сәлтәнәтин»дә шөләләнән шүала-ра бәнзәјирләр. Бир аз соңра һәмин сурәтләр инкишаф едәчәк Азәрбајчан драматуркијасынын Фәрһад («Бәхтсиз чаван»), Фәхрәддин («Мүсибәти-Фәхрәддин»), Искәндәр («Өлүләр») кими гәһрәманлар сәвијјәсиндә мејдана чыхачаглар.

Драматурглар милли керчәклијин тәсвириндә јени јол илә кедир. Онлар бу тәсвир үчүн әсас объект олага мәишәти, аиләни сечир вә чәмијјәти, мүһити аиләдән тәдгиг етмәјә баш-лајыр. Чәмијјәтин дахилән ифласыны «ата-баба» јолунда, мәишәтиндә, ичтимаи мүнасибәтләриндә ахтарыр, јени әхлаг нормалары јаратмаға чалышан мүлкәдар синфи ичәрисиндән чыхмыш оғулларын тәмиз, саф арзу вә мөгсәдләрини тәгдир едирдиләр. Бу идеал әтрафына топланмыш мүсбәт сурәтләр мүһити бүрүјән наданлыға, чәһаләтә, вәһши адәтләрә гаршы бүтүн гүввәләрини, бачарыгларыны сәрф етмәјә (һәтта Н. Нәримановун «Наданлыг» пјесиндә олдуғу кими, өз чанларыны гурбан вермәјә) һазырдырлар; чы-хыш јолу тапа билмәсәләр дә, онлар өз истәкләриндә

сәмими вә гызғындырлар. Онлар мүһитләриндән узаглашыр вә бу, онларын мүһитә етиразлары кими мә'наланыр. Бу гәһрәмәнлары исти јуваларындан диләркин салаи дурғун феодал-патриархал мәишәтдир. Белә гәһрәмәнлар өз нөвбәсиндә комедијанын жанр типини мүәјјән дәрәчәдә тә'јин етмиш олурду. Н. Б. Вәзировда олдуғу кими, Ә. Б. Нагвердијевин, Н. Нәримановун, С. С. Ахундовун илк комедијаларында комедија һәлә социал конфликтә малик дејилдир; мүсбәт типләрин һәјаты вә мәишәти илә бағлы конфликт бәланин, мәифилијин конкрет дашыјычыларынын ејбәмәр характерләрини ачмағ васитәси иди. Конфликтин бу идеја характери дөврүн дикәр комедијанәвисләринин әсәрләриндә дә чидди көзләнилмишдир.

Классик Азәрбајчан комедијасында, о чүмләдән 80 — 90-чы илләрин комедијасында конфликт көһнәлик вә јенилик арасында гурулмушдур. Бу, әлбәттә, милли драматуркијадә комик конфликтин үмуми сәчијјәсидир; лакин һәм дә тарихи спесифик хүсусијјәтидир. Дөврүн драматургларынын әсәрләриндә халгын хошбәхт һәјат идеалы илә мөвчуд гурулушуи, мүһитин чиркинликләри арасындакы зиддијјәтләр конфликтин әсас гүтбләрини тәшкил едән тәрәфләр иди. Сәнәткарларымыз һәјатын дәрин гатларына, һадисәләрин маһијјәтинә дәриндән нүфуз етдикләринә көрә әсәрләринин конфликтин дә һәјати вә әһәтәли олурду. һәјат һәгигәтләрини һәртәрәfli мүшаһидә едән, долғун характерләр јарадан драматургларын әсас мәрәмләрә һәмвәтәнләрини гәфләт јухусундан ојатмағ: «харичи аләм һадисәләринә, инсан мүнасибәтләринә ағыл, мүһакимә өлчүләри» илә јанашмағ иди.

Әлбәттә, 80-чи илләрин комедијасы М. Ф. Ахундов драматуркијасы сәвијјәсинә галхмамышды, олса-олса Ахундов комедија ән'әнәләринин давам етдијини көстәрирди. Бу дөврүн драматуркијасы ејни заманда сонралар әдәбијјатымызы зәнкинләшдирән јени, күчлү драматурглар нәслинин јетишмәси илә әләмәтдардыр. Белә ки, 80-чи илләрдә әсәрләринин бәдиини сигләти нисбәтән зәиф олан комедијанәвисләрлә јанашы, 90-чы илләрдә Азәрбајчан драматуркијасынын Н. Вәзиров, Ә. Нагвердијев, Н. Нәриманов, Ч. Мәммәдгулузадә кими јени нәсли дә формалашырды.

С. ВУРГУН ЖАРАДЫЧЫЛЫҒЫНДА НОВАТОРЛУГ

Зијад РӘХИМОВ

Товуз районы Арбатлар кәнд мәктәбинини мұәллими

ӘДӘБИЈАТ вә инчәсәнәт јеткин сәсиализм чәмијјәтинини мә'нәви һәјәтында, адамларын коммунист дүнијабахышынын вә естетик һиссләринини формалашмасында мұһүм вә тә'сирли рол ойнаған сәсиетлик ичтиман шүүр формаларындан биридир. Чәмијјәтин мә'нәви аләминдә совет әдәбијјәтынын мөвгеји онун һәјәты јүксәк идеја-бәдни шәкилдә ин'и-касы илә, идејалылығы вә хәлгилији илә, Ленинин партијалылығы принципляринә дәнмәдән әмәл етмәси илә шәртләнир. Совет әдәбијјәтынын бу јарадычылыг принципләри онун естетик новаторлуғунун идеја-фәлсәфи әсасыны тәшкил едир. Новаторлуг әдәбијјәтимызын айрылмаз идеја-бәдни хүсүсијјәтидир. Ачылыммыш сәнәт јолы илә кетмәк, һәјәтыни јени мәзмунуну ачмаг, кәһф етмәк, адамлары һәјәчәнләндиран, дүшүндүрән бөјүк сәсиал-фәлсәфи проблемләр гәлдирмаг—совет әдәбијјәтында бәдни новаторлуг категоријасынын вәчиб мө'јарларындандыр. Совет әдәбијјәты бәшәријјәтин бәдни тәфәккүрүндә мәһз она көрә тәрәгги вә инкишаф һадисәсидир ки, о новатор инчәсәнәт нүмүнәсидир онун бәдни ләһәләриндә сәсиалист ингилабшынын јетирдији јени керчәклик вә јени инсан өз тәчәссүмүнү тапмышдыр. Әдәбијјәтимызын јарадычылыг принциплярини тәмсил едән методун өзү—сәсиалист реализми методунун өзү новатор манијјәтдәдир.

Јарадычылығы чохдан чохмилләтли совет әдәбијјәтынын гијмәтли, өзүнәмәхсус һадисәләриндән бири кими е'тираф олуан С. Вурғун әдәбијјәтимызын тарихинә новатор сәнәт-кар кими дахил олмушдыр. Онун поезијасы, романтик-поетик драматуркијасы јалныз бөјүк сәнәт ән'әнәләринини садәчә да-вами дејил, һәм дә бу ән'әнәләри новаторлугла зәккинләшди-рән бир јарадычылыг һадисәсидир. Новаторлуг С. Вурғун сәнәтинини ајры-ајры үнсүрләриндә, формал хүсүсијјәтләриндә тәзаһүр етмир, новаторлуг онун сәнәтинини дахили, үзви кеј-фијјәтидир; новаторлуг, шаирин бәдни дүнијабахышынын ај-рылмаз хүсүсијјәтидир. Көркәмли совет шаиринини јарадычы-лығыны орта мәктәбдә тәдрис едәркән онун сәнәтинини бу хүсу-сијјәтинә хүсүси әһәмијјәт вермәк лазымдыр. Шакирдләрә бу поезијанын дүнијаны образлы гаврајыш јенилији, шаирин кер-

чәклижә идеја-фәлсәфи мүнәсибәтнинни јенилији вә кенишли-
ји **изаһ** едилмәли вә ашыланмалыдыр.

С. Вурғун јарадычылығында новаторлуг, һәр шејдән әв-
вәл, идеја-естетик мәзмун новаторлуғудур. Шаирин поетик
форма вә ифадә васитәләри ахтарышларынын да әсасыны
мәһз новаторлуғу, идеја-естетик мәзмун јенилији
тәшкил едир. Лакин С. Вурғунун новаторлуғу «көјдәндүш-
мә» бир кејфијјәт дә дејилдир, онун јарадычылығында нова-
торлуг бөјүк, чанлы ән'әнәләрдән фајдаланыр, халгын әсрләр
боју јаратмыш олдуғу мә'нәви сәрвәтләр үзәриндә јүксәлир.
С. Вурғун сәнәтиндә новаторлуг милли ән'әнәләрлә
јанашы, дүнја вә рус поезијасында олан габагчыл,
ингилаби кејфијјәтләри дә өзүндә јарадычылыгла
тәмсил едир. Хүсусилә Пушкин вә Мајаковски
кими рус ше'ринин көрмәкли усталары С. Вурғунун поетик ис-
те'дадынын пәрвәриш тапмасында, гол-ганад ачмасында, вүс'-
әтләнемәсиндә мүстәсна рол ојнамышдыр. Мә'лумдур ки,
С. Вурғун даһи Азәрбајчан шаирләриндән, мәсәлән, Низами,
Фүзули, Вагиф вә Сабирдән һәмишә бөјүк ифтихар һисси илә
сөһбәт ачырды: бу сәнәткарлардан өјрәндијини билдирди.
О, ејни ифтихар һисси илә рус ше'ринин Пушкин вә Маја-
ковски кими зирвәләриндән дә данышырды, онлары јүксәк гиј-
мәтләндирирди. О, мәсәлән, Пушкин һаггында јазырды: «Пуш-
кин тарих дејил, кечмиш дејилдир, о, бизим мүасиримиз-
дир. Биз социализм дөврүнүн, Ленин дөврүнүн бөјүк вә ән га-
багчыл поезијасынын јарадычылары һәмишә Пушкиндән дәрс
алмышыг вә алачағыг. Онун поезијасындакы һәгигәт, онун ја-
радычылығындакы һәјәт гүввәси совет адамларына коммунизм
гурмаг уғрунда мүбаризәдә көмәк едир». Социалист инги-
лабынын гүдрәтли нәғмәкары В. Мајаковски һаггында да
С. Вурғун һәрарәтлә данышыр, онун јарадычылығынын Азәр-
бајчанда јени совет поезијасынын тәшәккүлү үчүн әһәмијјәти-
ни ачыб көстәрирди. С. Вурғун поезија аләминә кәлдији ил-
ләри хатырлајараг јазырды: «Мајаковскинин поезијасы бизи
јени естетик ме'јарла, әдәбијјатын болшевик партијалылығы
ме'јары илә силаһландырырды».

С. Вурғун јарадычылығында новаторлуг шаирин естетик
бахышларынын инкишафы илә сых бағлыдыр. Өз илһамлы,
мүасирликлә нәфәс алан поезијасыны јаратмаг просесиндә
шаир зәнкин поетик тәчрүбә газаныр вә бу тәчрүбә әсасында
онун ән'әнәјә, новаторлуға мүнәсибәти формалашырды. С.

Вурғунун бәдии көрүшлери даирәсиндә новаторлуг сәнәтинин жалпы мәзmun, јахуд форма тәрәфинә аид анлајышы дејилдир. С. Вурғун сәнәтдә новаторлугу идеја-бәдии јенилик кимн баша дүшүр вә бу бахымдан да ону ајдынлашдырырды. Ону да гејд етмәк лазымдыр ки, шаирин новаторлуг һаггында көрүшләринин әсасында онун үмумән совет әдәбијјатынын новаторлугу һаггында бахышлары дајанырды. О белә һесаб едирди ки, совет әдәбијјатынын јенилији «бизим социализм һәјатымызла үзви сурәтдә бағланмалыдыр». Һәјатла, керчәкликлә бу чүр бағлы олмајан сәнәтин, С. Вурғунун фикринчә, новатор адландырылмасы гејри-мүмкүндүр. Совет әдәбијјатынын новаторлугу—ингилаби, социалист керчәклијинин бәдии ин'икасындан әмәлә кәлмишдир. Новаторлуг бәдии јардычылыгыда халг һәјатынын руһуну, габагчыл хүсусијјәтләрини әкс етмәји нәзәрдә тутур. Мәһз бу јердә С. Вурғун новаторлугу формализмдән фәргләндирирди. Формализм сәнәтдә нә вахт мејдана чыхыр? С. Вурғун көстәрирди ки, формализм јазычы халг һәјатындан узаг дүшдүкдә әсәрләриндә өзүнү бүрузә верир. О билдирирди ки, «халгын дүјгү вә арзуларыны тәрәннүм етмәк истәмәјән вә ја тәрәннүм етмәји бачармајан јазычылар бөјүк сәнәткар ола билмәзләр».

Заман кечдикчә С. Вурғунун бәдии көрүшлери даһа да бұлурлашмыш, бәдии новаторлуга мүнасибәти даһа дәрин вә чохчәһәтли мәзmun кәсб етмәјә башламышдыр. Белә ки, ингилаби романтика, керчәклијин романтик-епик ин'икасы, мүсбәт гәһрәман принциплери С. Вурғунун әдәби бахышларында новаторлугун әсас тәләблери кими сабитләшир. Бу тәләбләр сырасында социалист варлығыны вә инсаны фәлсәфи дәринликлә гаврамағы да С. Вурғун хүсуси олараг ирәли сүрүрдү вә совет әдәбијјатынын новаторлугу үчүн зәрури сајырды. С. Вурғунун естетикасында «Һәјат һадисәләрини философчасына үмумиләшдирмәк», «бизим инсанын дахили аләмини, онун мә'нәви һәјатынын бүтүн мүрәккәблијини философчасына ачыб көстәрмәк» тәләблери бәдии новаторлуг анлајышынын вачиб тәрәфидир. С. Вурғун јазырды: «Мәним фикримчә, бөјүк сәнәтин гүдрәти онун бөјүк үмумиләшдирмәләринин гүввәсиндәдир».

Халг һәјатынын епик инкишафыны бәдии әсәрин бүтүн образлы тохумасы илә ачыб көстәрмәк С. Вурғунун сәнәткар идеалыны тәшкил едирди. О дејирди: «Биз чәмијјәтимизин һәр зәррәсиндә халгымызын әзәмәтини ачыб көстәрмәлијик.

Бизим габагчыл әдәбијјатымызын концепсијасы, о чүмләдән мәним концепсијам беләдир».

Мәһз буна көрә С. Вурғун лирик поезијасында, елик вә драматик әсәрләриндә бөјүк вә мөһтәшәм мөвзулара мұрачиәт едир. Нәһәнк инсани һиссләр вә еһтираслар васитәсилә дөврү, инсанлары чанландырырды, халг һәјатынын вә характеринин сәчијјәви тәрәфләрини ачырды. С. Вурғун јарадычылығынын бу хүсусијјәтләри 30-чу илләрин башланғычындан етибарән формалашмыш, мұһарибә илләриндә вә мұһарибәдән сонрақы дөврләрдә даһа кениш миғјас алмыш, үслуби истигамәт шәклинә дүшмүшдүр. Сәчијјәви одур ки, С. Вурғун поезијасында новаторлуг идеја мұндәрәчәсинә мұвафиг јени, истифадә олунмамыш ифадә васитәләри, мүасир поетика вә интонасија ахтарышлары илә нәтичәләнир. 30-чу илләрә аид ше'рләриндә (мәсәлән «Фанар», «Рапорт», «Мән дә бир әскәр кими» вә с.) С. Вурғун үзүнү чәмијјәтин апарычы, ингилаби гүввәси — фәһлә синфинә тутараг онун дүнјаны дәјишдиричи, сафлашдырычы, јениләшдиричи идеалларыны тәрәннүм едирди; бу ше'рләрә мәхсус шаир «Мән»и илә ингилаби гүввәләрини бирлији поетик новаторлуғун әсасыны тәшкил едирди:

Мән

нәфәсләри бензин
вә күкүрд гохујан
милјонларын шаиријәм

— дејән С. Вурғун јени һәјаты, гуручулуг гүввәләрини поезијанын башлыча гајғысы елан етмиш олурду. Сонралар С. Вурғун бу сәпкили ше'рләри барәдә белә јазмышдыр: «Доғрудур, бу ше'рләрдә, схематизм әламәтләри дә олмушдур, анчаг онлар мәним ше'р јарадычылығымы социализм реализминин кениш јолуна чыхарды».

30-чу илләрдә социалист реализминин кениш јолуна чыхан шаир романтик-фәлсәфи лирика илә јанашы, эпик поезија саһәсиндә мұвәфғәгијјәтлә чалышыр. О, бүтүн әдәби фәалијјәти әрзиндә «Комсомол поемасы», «26-лар», «Бәсти», «Бакынын дастаны», «Муған», «Зәнчинин арзулары», «Ајкүн», «Заманын бајрагдары», «Ленинин китабы» поемаларыны јарадыр. Формача вә мәзмунча рәнкарәнк олан бу поемаларында С. Вурғунун новаторлуғу јалныз кениш елик мәзмунла мөһдудлашмыш, поетик форма, үслуб вә жанр, бөјүк, мүстәсна дә рәчәдә кениш миғјасы әһатә едән шаир вә поемаларында социалист реализми эпик поезијасынын јени нүмунәләрини јара-

дыр. Шәрти десәк, бу поемалары лирик монолог, лирик-эпик, лирик, романтик, эпик-романтик, реалист-психоложи нөвләрә вә жанрларә аҗырмаг олар. Әкәр «Комсомол поемасы»нда даһа чох эпик тәһкијә, психоложи план күчлү вә сәчијјәвидирсә «Заманын бајрагдары» үчүн эпик лирика характерикдир; бурада тарих, бәшәријјәтин тәлеји шаирин лирик «Мән»индә ке-чириләрәк тәгдим олунур. С. Вурғун социалист эпик поезијасынын бу типини совет јазычыларынын II Үмумиттифаг гурултајындакы мәшһур мә'рузәсиндә «Зәманә һаггында, тарих һаггында, бу күн вә кәләчәк һаггында бөјүк эпик монолог» адландырдығы мә'лумдур. Лакин С. Вурғун эпик поезијасынын јалныз бир типини, бир нөвүнү гануниләшдирмирди; һәм мин мә'рузәсиндә, мәсәлән, Мајаковскинин эпосу илә мәһдудлашыб галмамагла јанашы, совет шаирләри гаршысында ејни заманда «бөјүк ингилаби дөврүн эпик тәсвириндә башга јоллар ахтарыб тапмаг» вәзифәсини дә гојурду.

Белә башга јоллары С. Вурғун тәкчә ирәли сүрмүр; биринчи нөвбәдә бу тәләбә өзү јарадычылыгла әмәл етмиш олурду. Мәһз буна кәрә онун эпик поезијасы форма-үслуб вә поэтика чәһәтдән зәнкинди; бурада халис лирик поемаларла јанашы, реалист-психоложи тәһкијә формасында дүшүнүлмүш поэма да вардыр; башга сөзлә, «Бәсти», «Талыстан» кими реалист-мәишәт эпик поэма да јаратмышдыр. С. Вурғунун эпик поезијасы јарадычылыгда новаторлуғун көзәл нүмунәсидир.

Тәкчә «Муған» поемасыны хатырламаг кифәјәтдир. С. Вурғун бу поеманы мұһарибәдән сонра 40-чы илләрин ахырларында јазмышдыр. Поэма мүрәккәб бир гурулуша маликдир. Орада тарихә сәјаһәт дә вар, мүасир гуручулуғ просесинин тәсвири дә. Кечмишә гајыдыш да вар, кәләчәјә романтик бахыш да. Кечмиш, инди вә кәләчәк поеманын сүжетиндә иштирак едән үч заман өлчүсүдүр. Бундан әлавә әлван тәбиәт һадисә вә мәнзәрәләри, әфсанә вә нағыл үнсүрләри үзви бир вәһдәтдә бирләшәрәк поеманын полифоник бәдии тохумасыны тәшкил едир. «Муған»да ваһид эпик һадисә вә сүжет јохдур; әсәр һәрәси ајрыча бир поэма олмаға лајиг ајры-ајры «Нәғмәләр»дән јарадылмышдыр. Нәғмә формасы шаирин «Бакынын дастаны» эпик поемасы үчүн дә әләмәтдардыр; һәтта дәгиг десәк, бу форманы С. Вурғун илк дәфә мәһз бу поэмада тәтбиг етмишдир. Әлбәттә, С. Вурғунун анлајышында нәғмә ади,

хырда лирик форма дејилдир; нәғмә кениш поетик тәһкијә формасы демәкдир.

С. Вурғунун јарадычылығында новаторлуғ кениш бир проблемдир. Оун тәзаһүр хүсусијјәтләри рәнкарәнкдир вә мүәллим шаирин поезијасынын бу чәһәтини изаһ едәркән биринчи нөвбәдә бу новаторлуғун әсас ме'јарына, јени мәзмун вә јени форма, јени идеја вә јени үслуб вәһдәти ме'јарына чидди фикир вермәлидир.

С. Вурғунун новаторлуғу—зәманәмизин бөјүк поезијасыны јаратмағ идејасы илә бағлы олмушдур. Шаир јазырды: «Биз социализмин әзәмәтли поезијасыны јаратмалыјығ, бу исә биздән әсаслы сурәтдә вә чәсарәтлә кениш вә әһатәли формалара кечмәји тәләб едир. Бу формалар олмадан, һәјатын долғун бәдин тәсвирини вермәк олмаз, бунларсыз поезијада бөјүк мәзмунун ифадә едилмәсини, биткин, мүхтәлиф парлаг вә инсан характерләринин јарадылмасыны тәсәввүр етмәк олмаз, ...зәманәмизин кениш әһатәси мүмкүн олмаз». Бу сөзләрә јалныз ону әлавә едә биләрик ки, бунларда ифадә олунан јарадычылығ чәсарәти С. Вурғун сәнәтинин новаторлуғ маһијјәтини тәшкил едир.

ГОШУЛМА ӘЛАГӘЛИ ТАБЕСИЗ МҮРӘККӘБ ЧҮМЛӘЛӘР ҲАГГЫНДА

Баһадыр ЧӘЛИЛОВ

Бакыдакы 182 нөмрәли мәктәбин мүәллими

Т АБЕСИЗ мүрәккәб чүмләләр (ТМЧ) Азәрбајчан дилчилијиндә ишләнмиш саһәләрдә һесаб олунса да, гошулма әлагәли ТМЧ һаггында олдуғча аз данышылмышдыр. Дилчиләримиз 60чы илләрин әввәлләриндә чыхан бир нечә китабда бу һагда чоғ гыса вә сәһи мә'лумат вермәклә кифәјәтләнмишләр. Бә'зән мүхтәлиф адлар алтында данышылса да, гошулма әлагәли ТМЧ-ләрин бир хүсусијјәти һама тәрәфиндән гејд олунмушдур ки, бу да икинчи тәрәфин биринчијә әлавә олунмасыдыр.

Доғрудан да, ТМЧ-ләрин башға нөвләриндән фәргли оларағ, гошулма әлагәли ТМЧ-ләрдә икинчи компонент биринчи илә там һүгүғлу мугабил тәрәф кими чыхыш едә билмир. Гу-

Баһадыр Чәлилов

рулушча ондан асылы олмаса да, мә'нача биринчи тәрәфлә бағлы олуб, орада сөйләнән фикирлә әлагәдар јени, әлавә бир мә'лумат билдирдијиндән әсас өзәји, ағырлығы биринчи тәрәфдә олан мүрәккәб тәсәввүрүн һиссәси, парчасы кими она гошулур вә һәмин фикри, бир нөв, кенишләндирмәк, тамамламағ мәгсәди күдүр.

Мәктәб тәчрүбәси көстәрир ки, гошулма әлагәли ТМЧ-ләр чох заман ајдынлашдырма әлагәли ТМЧ-ләрлә гарышдырылыр. Билдијимиз кими, ајдынлашдырма әлагәли ТМЧ-ләрдә дә икинчи тәрәф мә'нача биринчини изаһ етмәјә, дәгигләшдирмәјә хидмәт едир. Елә исә бәс онлары нечә ајырмалы? Ајдынлашдырма вә гошулма әлагәләринин фәргләндиричи әламәтләри нәдән ибарәтдир?

Мәсәлә бурасындадыр ки, нитг просесиндә ајдынлашдырма әлагәли ТМЧ-ләрин һәр ики компоненти (башга нөвләрдә олдуғу кими) думанлы шәкилдә олса да, әввәлчәдән нәзәрдә тутулур; даһа доғрусу, ТМЧ-ин биринчи тәрәфини тәләффүз едән шәхс (данышан) нәзәрдә тутур ки, бурадакы гејримүәјјән үзв, јахуд бүтөвлүкдә чүмләнин мәзмуну икинчи һиссәдә ајдынлашачагдыр. Она көрә дә бу типли ТМЧ-ләрин биринчи тәрәфиндән сонра интонасија там биткинләшмир. Икинчи тәрәф исә ади сәрбәст интонасија илә дејилир.

Гошулма әлагәли ТМЧ-ләрдә исә әксинә, биринчи тәрәфин тәләффүзү интонасијача битдикдән сонра натиғ фикрин дәгиг, долғун анламы үчүн дејиләнин кифајәт олмадығыны һисс едир вә бу заман о, тәләсик икинчи тәрәфи — јадына дүшән јени мә'луматы биринчијә әлавә едир. Одур ки, белә ТМЧ-ләрдә икинчи тәрәф жүксәк темплә дејилир. Мүгајисә едәк:

Ајдынлашдырма: «Онун көркәминдә гәрибә бир тәзад варды: енли гашлары да, сејрәк бығ-саггалы да ағаппаг иди» (С. Г ә д и р з а д ә); «Ики шејдән бирисидир: ја биз философ дејилик, бу барәдә савадсызыг, ја да фәлсәфәчин өзү хүлјапәрәстликдир» (М. С. О р д у б а д и); «Кәндимиздәки гочаларын сөзү јадыма дүшдү: кишидән барыт гохусу кәләр» (С. А з ә р и).

Гошулма: «Мән ки Күлсәнәмдән сонра ситгим сијрилиб, даһа евләнмәјәчәјәм; бир вәфа көрмәдим бу дүнјада» (С. Р ә һ и м о в); «Һа ахтардым идарәсини тапмадым; шәһәр јаман дәјишиб» (С. Р ә һ и м о в); «Нәркиз мүәллимәнин малдавардан башы чыхырды; бир тәрәфи тәрәкәмәјди» (С. Ә һ м ә д о в).

Ајдынлашдырма вә гошулма әлагәли ТМЧ-ләрин икинчи фәрги ондан ибарәтдир ки, биринчи тип ТМЧ-ләрин биринчи тәрәфиндә чох заман ајдынлашдырмаға еһтијачы олан үзв олур, јахуд бүтөвлүкдә чүмләнин мә'насынын дәгигләшдирилмәси лазым кәлир; икинчи тәрәф дә мәһз бу еһтијачы өдәмәјә хидмәт едир. Даһа доғрусу, ајдынлашдырма әлагәли ТМЧ-ләрдә һәр ики компонентин мөвзусу ејни олур. Биринчи тәрәфдә о, үмуми шәкилдә ифадә олунур, икинчи тәрәфдә исә дәгигләшдирилир. Буна көрә дә бу типли ТМЧ-ләрин тәрәфләрн арасында, табелилик сәвијјәсиндә олмаса да, мүәјјән асылылыг мөвчуддур; һәр һалда биринчи компонентин икинчидән семантик асылылыгы көз габағындадыр.

Гошулма әлагәли ТМЧ-ләрдә исә биз тәрәфләр арасында белә асылылыг көрмүрүк. Бу типли ТМЧ-ләрин һәр ики тәрәфи структур вә семантик бахымдан сәрбәстдир. Лакин икинчи тәрәфин мәзмуну биринчи тәрәфдә сөјләнәнлә әлагәдар һәмин фикирлә бағлы әлавә мә'лумат кими мејдача чыхдығындан онун давамы тә'сирини бағышлајыр вә мәһз интонасијача она гошулур. Јухарыдакы нүмунәләрдә буну ајдын көрмәк олар.

Гошулма әлагәли ТМЧ-ләрин тәрәфләри арасындакы семантик мүнәсибәтә көрә бу типли конструксијалар мұхтәлиф мә'на чаларларына малик ола билир. Мәсәлән, ашағыдакы чүмләләрдә а) заман, б) гаршылыг-күзәшт, в) сәбәб, г) мәгсәд, ғ) нәтичә мә'на чаларларынын олдуғуну көрмәк чәтин дејил:

а) «Тојдан сонра да јол — кечә тәјјарәси — Бақы вахтыјла саат үчүн јарысында галхыр» (Анар);

б) «Срағакүн Сапан он ики манат верди, вермәдим; сәнә сәккиз маната верәрәм» (Ҷ. Чаббарлы);

в) «Нәчәф халасынын һалына ачыды; онун хаһиши јерә дүшмүшдү» (Г. Мусајев);

г) «Гәрара алдым ки, һеч данышмасам јахшыдыр, абырым әлдән кетмәсин» (Ә. һ а ч ы з а д ә);

ғ) «Күлмирә ағ донуну кејмишди; тәзә кәлинә бәнзәјирди» (Ә. һ а ч ы з а д ә).

Тәрәфләри арасындакы бағлајычы васитәләрә көрә гошулма әлагәли ТМЧ-ләри үч чүр групплашдырмағ олар:

1) јалныз интонасија илә бағлананлар;

2) интонасија вә бағлајычы илә бағлананлар;

3) интонасија вә көмәкчи сөzlәрин иштиракы илә бағланлар;

1. Гошулма әлагәли ТМЧ-ләрин әсас фәргләндиричи әләмәти олан интонасија, даһа догрусу, гошулма интонасијасы онун тәрәфләринин бағланмасында да әсас васитә кими чыыш едир. Мәсәлән: «Күндән-күнә дә парлајыб ачылырды, кәлишлик она јаман дүшмүшдү» (М. Ибраһимов); «Елсевәр унутса да, һәмзә јадындан чыхармаз, елә кинлидир ки» (Ә. Гасымов); «Сәс јахындан кәлирди, һарадаса бир аз аралыда идиләр данышанлар» (Анар).

2. Мәлүмдур ки, дилимизә даир грамматика китабларында ајрыча гошулма бағлајычыларына раст кәлмирик. **Лакин** бу, о демәк дејил ки, дилимиздә белә бағлајычылар јохдур. Арашдырмалар көстәрир ки, мүхтәлиф мәна группларына дахил олан бағлајычылар **гошулма мөвгејиндә ишләнә билир**. Мәсәлән:

Вә: «Билирди ки, Елмәддин онун учбатындан белә пәришанды. Вә бу, она әзаб верирди» (Ә. Һачызадә).

Амма: «Бу күнләрдә хәстә идим, амма јатмаға вахтым вар ки?» (Ҷ. Ҷаббарлы);

Ја да: «О ки галды мәнә, билмәк олмаз, бәлкә мән һеч евләнмәдим, ја да, бир дә көрдүн бирисинин әлиндән тутуб кәтирмишәм ки, ана, нечә дејәрләр, хејир-дуа вер» (Һ. Сејидбәјли) вә с.

Лакин гошулма әлагәси үчүн даһа характерик оланы өзү дә бирләшмәси вә иштирак бағлајычыларыдыр. Һәмин бағлајычылар гоша ишләндикдә иштирак билдирисә, тәкликдә ишләнәндә гошулма хүсусијјәти үстүнлүк тәшкил едир.

Мисаллара диггәт едәк:

Өзү дә: «Бунун чарәси «Ҷөвшәни-кәбир», ја «Ҷөвшәни-сәғир» дуасыдыр ки, јазыб тикирләр дәлинин палтарына; өзү дә кәрәк сол голуна тикилсин» (Ҷ. Мәммәдгулузадә); «Сәнубәр ону чағырды ки, кәл бура; өзү дә елә чағырды ки, елә бил лап тагәти кәсилмишди» (Елчин).

Һәм дә: «Ону мән өзүм дејәчәкдим, һәм дә бундан сонрә мөвачиб чох олачагдыр» (Ҷ.Ҷаббарлы); «Хаган вердији сөзүн үстүндән гачмаз, һәм дә бу икид бизә гоһум олса, ону тез јола кәтирәрик» (Анар).

Бир дә: «Һачы чох аз музд верир; бир дә гарным дојмур» (М. Ф. Ахундов); «Билирсинизми, мән биринчи дәфәдир

белә мөчлисдә данышырам, бир дә бә'зи мәсәләләр мәни чох әсәбиләшдирмишдир» (Ә. Г а с ы м о в.)

Да, дә: «Әли фашистләрлә икидликлә вурушмушду, һаггында радиода бир дәфә чохлу данышмышдылар да» (Н. Һ ә с ә н з а д ә); «Мән чохдан билирәм, Бәһрам Сараны, о да Бәһрамы истәјир. Пәри дә Бәһрамы истәјир» (Ҷ. Ҷ а б б а р л ы).

Һәтта: «Тә'тилдә иштирак етмирдиләр; Һәтта бир нечә дәфә тә'тилчиләрлә дөјүшдүләр дә» (М. С. О р д у б а д и). «Бу дәфә бағда һеч кәс јох иди. Һәтта хидмәтчиләр белә көзә дөјмирди» (М. И б р а һ и м о в).

Һабелә: «Амма нечә ки, сиз дејирсиниз, иксирә ламәһалә башга филиззат лазымдыр ки, онун тәркибини гәбул едә; һабелә мәним һүнәрим үчүн дәхи әрбаби-зөвг вә камал вә мә'рифәт лазымдыр ки, дедијим әш'арын гәдрини биләләр» (М. Ф. А х у н д о в); «Һисс едирик ки, биз бу мүһитдә јадыг, һабелә кәләчәк тәләјимиз дә бизә мә'лум дејилди» («Бакы» гәзети).

Һәмчинин: «Ајдынла да, дејир, мәним хүсуси һесабым вар, һәмчинин о бириләри дә чыхармышам, кимсә бир сөз дејә билмәз» (Ҷ. Ҷ а б б а р л ы).

3. Гошулма әлагәли ТМҶ-нин тәрәфләринин бағланма-сында иштирак едән көмәкчи сөzlәр дә ики чүр олур:

а) Модал сөzlәр; мәсәлән:

Хүсусән, әләлхүсус: «Хәстәхана һәјаты усандырычы олур, хүсусән чарпајыја бағланасан, кәзә билмәјәсэн» (И. С о л т а н); «Дәхи мәни тәнкә кәтирибләр, овгатым олуб тәлх, әләлхүсус бичарә Маһмудун мүсибәти мәни һәр шејдән артыг јандырыр» (Н. В ә з и р о в).

Даһа доғрусу: «Амма ахы Фуад билирди ки, бу белә дејил, даһа доғрусу, бу мәсәләјә башга чәһәтдән бахмаг лазымдыр» (А н а р); «Мәним һәјатымын бәзәји јохдур, даһа доғрусу вар, анчаг мәнән чох узагдадыр» (Ә. Һ а ч ы з а д ә).

Һәр һалда: «Әзиз јолдашлар, һәләлик фәһләләр үчүн азад бир јер анчаг мејханалардыр; һәр һалда бурада бир-ики саат отура биләрик» (М. С. О р д у б а д и).

б) Әдатлар; мәсәлән:

Ахы: «А киши, бу бир шеј дејилдир, бир саатлыг кеј, сонра јенә дә чыхар; ахы бу палтар илә адам арасына чыхмаг олмаз» (Ҷ. Ҷ а б б а р л ы); «Сиз кедән күнүн сәһәри чох көзләдим, ахы сән демишдин кәләчәјәм» (Ә. Г а с ы м о в).

Һәлә: «Һәмзә сәнин гызла севишдијини билиб, һәлә кәндә дә башга шајиәләр дә кәзир» (М. И б р а һ и м о в).

**«МҮНӘВВӘР КӘНЧЛИЈИН ИЛК ӘДӘБИЈАТ
МҮЭЛЛИМИ»**

Чамал ӘҤМӘДОВ

педагожи елмләр доктору, С. М. Киров адына АДУ-нун
профессору

Б У сөzlәр 20—30-чу илләрдә кәнч вә истә'дадлы тәнгид-чи вә әдәбијатшунас кими фәалијјәт кәстәрмиш Атабаба Мусаханлынын (1905-1941) «Шаиг-шаир вә мүәллим» адлы 1923-чү илдә јаздығы мәгаләсиндән кәтүрүлмүшдүр. «Мүнәввәр» әрәбнә нурлу, ишыглы, парлаг мә'насында олан сөздүр. Јени һәјәтти, јени социализм гурулушунун гуручулары олан ишыглы вә парлаг кәнчлијин илк әдәбијат мүәллими олмаг кими шәрәfli вә мәс'ул вәзифә Абдулла Шаигә нәсиб олмушдүр. Совет һакимијјәтини вә социалист ингилабыны рәғбәт вә мәнәббәтлә гаршылајан Абдулла Шаиг ингилабын илк илләриндән социалист платформасына кечмиш, өз әәнәсин педагожи вә методик тәҗрибәсини совет мәктәбләринин јәранмасы вә мөһкәмләnmәсинә сәрф етмишдир. Совет мәктәбәнин илк тәшәккүл мәрһәләсиндә исә, о заман маариф назирлиги олан Мустафа Гулијевин дедији кими: «... бүкүнкү кәшмәкешләр, гијамәтләр вә атәшләр ичиндә шуралар Азәрбајчаны, әлбәттә, Шаиг кими зәиф вучудлу, сарыбәлизи, лакин сағлам руһлу, сарсылмаз ирадәли вә гүввәт гәлбли мүәллимләрә вә рәһбәрләрә мөһтач иди».

Көрүндүјү кими, совет маарифинин тәшәккүл мәрһәләсиндә јалныз сағлам руһлу, сарсылмаз ирадәли, «гүввәт гәлбли» мүәллимләр вә рәһбәрләр онун агырлығыны өз ијинләриндә кәздирир, әсрләрдән бәри Азәрбајчан маарифинин кечирдији бөһранлары тезликлә арадан галдыра биләрди. Бу, сон дәрәчә чәтин, мәс'улијјәтли, лакин шәрәfli вәтәнпәрвәрлик вә вәтәндашлыг борчу иди. Мүнәввәр кәнчлијин илк әдәбијат мүәллими Абдулла Шаиг бүтүн бунлары дәриндән дәрк етдијинә, бу саһәдәки парлаг истә'дадынын инкишафы үчүн әлверишли

шәраит јарандығына мөһкәм инандығына көрәдир ки, Совет һакимијјәтинин лап илк илләриндә, чох гыса мүддәт ичәриндә, нечә дејәрләр, өзүнү јенидән гура билмиш, күчлү педагожи нүфуз газанмыш, о заманкы гајнар, тәләбкар кәнчлијә өз әмәли фәалијјәти, нәзәри һазырлығы, әдәбијјат мүәллиминә хас олан поетик исте'дады вә методик бачарығы илә нүмунә сәвијјәсинә јүксәлмишдир. Мүасир әдәбијјат мүәллимләринин лајигли сәләфи олан Шаиг мүәллимин педагожи тәрчүбәсини өјрәнмәк мәктәбләримизин мүасир инкишаф мәрһәләсиндә дә чох вачиб вә әһәмијјәтлидир.

Методик мәкбәләр көстәрир ки, өз фәннини јахшы билмәк, ән чәтин мөвзуларын тәдриси заманы елми-методик ахтарышларын нәтичәси олан үсул вә васитәләрдән сәмәрәли истифадә етмәк мүәллим Шаиги мүасирләриндән фәргләндирән башлыча педагожи кејфијјәтләрдән олмушдур. О, шаирлик исте'дадыны мүәллимијјәти илә мөһкәм бағлаја билирди. Буна көрәдир ки, Шаиг мүәллимин әдәбијјат дәрсләри тәләбәләрин бејнинә «шер вә сәнәтин көзәл нүмунәләри илә истираһәт верәрди» (М. Нүсәјн). Абдулла Шаигдә Азәрбајҗан классик әдәбијјатына, еләчә дә Јахын Шәрг халғларынын көркәмли сәнәткарларынын јарадычылығына бөјүк еһтирам вә мәнәббәт олмушдур. О, бир әдәбијјат тәдгигатчысы кими, дүнја классикләринин һәјәт вә јарадычылығыны өјрәнмиш, фајдаланмыш, ән јахшы нүмунәләрини дилимизә тәрчүмә етмәјә сәјкөстәрмиш, ону тәблиғ етмиш, тәртиб етдији әдәбијјат програмы вә дәрсликләриндә онлардан нүмунәләр вермиш, еһтирасла тәдрис етмишдир. Беләликлә, әдәбијјат мүәллими вә методисти олан Шаигиң хидмәтләри нәтичәсиндә мәктәбдә әдәбијјат тәдриси методик чәһәтдән зәнкинләшмиш, милли мәнһудидијјәтдән кәнара чыхмыш, кәнчлијин әдәби билији вә бәдни зөвгүнүн формалашмасында мүһүм рол ојнамышдыр.

Шаиг мүәллими фәргләндирән вә педагожи нүфузуну шөһрәтләндирән башлыча чәһәтләр исә биләваситә онун әдәбијјат дәрсләриндә јарадычылығ ахтарышларына, тәшәббүскарлығына күчлү мејл етмәси илә бағлы иди. Мәнһз бу педагожи нөгтәдә мүәллим Шаиглә методист Шаиг бирләшир, бүтөв педагожи характер кими, өз мүасирләринә вә дәрс дедији шакирдләрә (тәләбәләрә) нүмунә сәвијјәсинә јүксәлир. Бу бахымдан онун мәктәб үчүн әдәбијјат програмлары вә дәрсликләри јаратмағ ишиндәки хидмәтләри хүсуси тәғдирә вә тәдгигә лајигдир. Абдулла Шаиг һәмишә дејәрди ки, мәнни јазычы-

лыға, хусусилә ушаг јазычысы олмағыма мүәллимлијим тәһрик етмишдир. Бу фикри һеч бир тәрәддүд етмәдән мүәллим-методист Абдулла Шаигин әдәбијјат програмлары вә дәрсликләрини јаратмаг саһәсиндәки сәмәрәли хидмәтләринә дәнд етмәк олар. Дәрс дедији илләрдә шакирд вә тәләбәләрини мүтәлиһә китабларына, мүасири олдуғу мүәллимләрин, хусусилә дә кәнч мүәллимләрин әдәбијјат програмлары вә дәрсликләринә бөјүк еһтијачы олдуғу ајдын көрән Абдулла Шаиг өз педагожи вә методик гәнаәтләри, филоложи һазырлығы әсасында мәктәбләрин бу саһәдә еһтијачларыны өдәмәји башлыча вәтәндашлыг вәзифәси сајмышдыр. Хошбәхтликдән Шаиг мүәллимин әдәбијјат програмлары вә дәрсликләри јаратмаг ишиндә ахтарышлары уғурлу олмуш, үмуми јарадычылығынын чох мүһүм вә сәмәрәли тәркиб һисәси кими бөјүк мараг доғурмуш, јүксәк гијмәтләндирилмиш вә халг маарифимиз үчүн фајда вермишдир. Бәлкә бунун яәтичәсидир ки, Шаигин мүәллимлик сәнәти, педагожи вә методик усталығы ХХ әср маарифинин, демәк олар ки, һәмишә диггәт мәркәзиндә иди.

Абдулла Шаигин бир совет мүәллими кими, фәалијјәтә башлаадығы илк илләрдәки педагожи вә методик мүвәффәғијјәтләри, әлбәттә, сәбәбсиз дејил. «Мүнәввәр кәнчлијин илк әдәбијјат мүәллими» совет мәктәбини, мүсир һәјаты бөјүк севинч вә тәрәддүдсүз гәбул етмиш, өз сағлам мәфкурәси илә илк совет мәктәбләринин јарадычыларындан олмуш вә онун бешији башында дајананлардан бири кими өз фәдәкар педагожи әмәји илә севмишдир. Бу әдәбијјат мүәллиминдә јени совет мәктәбинә, онун бөјүк кәләчәјинә мөһкәм инам олмушду. Сяда бу педагожи инамы вә доғру елми гәнаәти јарадан башлыча амил исә Абдулла Шаигин сағлам вә демократик әдәби гәјнаглардан, демократик педагожи вә методик фикирдән гәдаланмасы вә бу нәчиб ән'әнәләр үзәриндә јетишмәси илә бағлыдыр. О, 1911-чи илдә дәрс дедији башга мәктәбләри бураһыб педагожи ишини Бакы реалны мәктәбиндә бирләшдир. Бу дәвр Азәрбајчан маарифи ачыначағлы вәзијјәтдә олуб, бөһран кечирирди. Азәрбајчанлы ушағлара ана дилини өјрәтмәк мәчбури дејилди. Тифлис Мәркәзи Маариф Шө'бәсини әмринә көрә валидејн истәдији заман мүдиријјәтә әризә вериб өвладыны ана дили дәрсләриндән азад елә биләрди. Азәрбајчан дили дәрсләри, адәтән, шәриәт дәрсләри апарылмаһы иди. Шәриәт дәрсләри мәчбури фәнн сырасында кечи-

лирди. Бах мүэллим Шаиг белә бир шәраитдә чалышмалы олурду. Лакин ачыг фикирли бу маариф хадими бу чәтинлик-ләр ичәрисиндә дә өзүнү итирмир, сағлам мөвгеји вә әгидә-синдән дөнмүр. О, педагожи фәалијјәтинин бу дөврүнү хатыр-лајараг белә јазыр: «...Мән чох тез-тез шәриәт дәрсләрини дил вә әдәбијјат дәрсләринә чевирир, һәммин саатларда әдәби материаллар охудур вә тәһлил едирдим» (Курсив мәнимдир— Ч. Ә.).

Педагожи-методик фәалијјәтинин бу дөврүндә Абдулла Шаиг јалныз дәрс демәклә өз ишини битмиш һесаб етмәмиш, мәктәб дәрсликләри вә програмлары тәртиб етмәклә мәшғул олмуш, методик әдәбијјат јаратмаға чидди фикир вәрмишдир.

Абдулла Шаигин мүэллимлик фәалијјәтинин ағыр вә бөһ-ранлы илләри (1900-1920) тарихән гыса, лакин чох мә'налы, мәһсулдар олмушдур. О, бу илләрдә мүхтәлиф мәктәбләрдә дәрс дејир, чәтин шәраитдә чалышыр, чидди мүғавимәт вә ма-неәләрә мә'руз галыр, гаракуруһчулар, халг маарифинин ин-фишаф вә тәрәггисинә хор баханларла гаршылашмалы олур-ду.

Тәсадүфи дејил ки, о, бу илләрдә өзүнүн: «Ушаг бағчасы» (1909), «Күлзар» (1912), «Милли гираәт» (1919), «Мүнтәхә-бат» (1919), «Түрк чәләнки» (1919) вә с. дәрсликләрини ја-ратмышдыр. А. Шаигин зәнкин педагожи тәчрүбәси, програм вә дәрсликләр јаратмаг ишиндәки хүсуси методик габилијјә-ти бу дөвр јарадычылығынын мәһсулу олан «Икинчи ил» (1907), «Күлзар» (1912) вә Һүсејн Чавидлә бирликдә јазды-ғы, илк мәктәб әдәбијјат нәзәријјәси кими мараг доғуран «Әдәбијјат дәрсләри» дәрсликләриндә өзүнү даһа јахшы көс-тәрмишдир. «Икинчи ил» дәрслији өз дилинин садәлији, тә'-лим материалларынын мәзмун вә сәнәткарлыг бахымындан шакирдләрин јаш вә билик сәвијјәсинә ујғунлуғу вә тәртиби принципләри илә сечилмишдир. Бу дәрслији мәһдуд вә мүр-тәче фикирли адамлар јанлыш мөвгедән тәнгид етсәләр дә, габагчыл фикирли, демократик әгидәли зијалыларымыз, маа-риф хадимләримиз ону рәғбәтлә гаршыламышлар. Мүэллим Шаиглә достлуг едән, онуяла үнсијјәтдә олан көркәмли јазы-чымыз Һүсејн Чавид мәктубларынын бириндә (1910) јазыр: «Бәрадәрим лүтфнамәнизи дүнәнки күн алдым. Өзүм дә чох мәсрур вә мәмнун олдум... Тә'лифатыныздан: «Ушаг бағча-сы»ны да ајрыча зијарәт етдим... гүсурлары һаггында фикир сорушурсунуз. О хүсусда мән сөз сөјләмәк истәмәм... Анчаг

ики кәлмә дејә биләрәм ки,... «Ушаг бағчасы» Гафгазидә биринчилији газанан әсәрләрдәндир».

Абдулла Шаигин ингилабдан әввәл јаздығы «Ушаг бағчасы» (1909) дәрслијини јалныз Азәрбајҗанда дејил, онун сәрһәдләри харичиндә мәшһур олан дәрслик кими гијмәтләнди рән Н. Чавидин бу доғру гәнаәти мӯәллим Шаигә зијалыларымызын габагчыл дәстәсинин үрәк сөзләри кими сәчијјәвидир.

Абдулла Шаигин педагожи-методик фикринин, бир әдәбијјат мӯәллими вә методисти кими хидмәтләринин ингилабдан әввәлки дөврүнү сәчијјәләндирән әдәбијјатшүнаслар вә методистләр, һағлы оларағ, «Күлзар» дәрслијини мӯәллифин бу дөвр јарадычылығынын даһа сәмәрәли вә мӯкәммәл методик нәтичәси һесаб едирләр. Бу дәрслик, хүсусилә көркәмли әдәбијјатшүнас вә маариф хадими Фиридун бәј Көчәрлинин тәһлилләриндә өз илк вә әсл гијмәтини алмышдыр. О, А. Шаигә мәктубларынын бириндә јазырды ки, бу дәрслијин тәртиндә тәләсиклик һаллары мӯшаһидә едилсә дә, «тәлим вә тәдрисә лајиг мәлүмат чоһдур». «Күлзар» мәктәб үчүн «ән јарарлы вә мӯнасиб» гираәт китабыдыр.

Совет мәктәбинин фәалијјәт көстәрдији лап илк илләрдә А. Шаигин мӯәлимлик тәчрүбәсини өјрәнмәк, тәблиғ етмәк вә нүмунә көстәрмәк һәјати бир зәруријјәт олмушдур. Мәһз бунун нәтичәсидир ки, А. Шаигин чалышдығы али педагожи институтун һәздиндә фәалијјәт көстәрән нүмунә мәктәбинә онун ады верилмишдир. «Шаиг адына нүмунә мәктәби» бу илләрдә јени совет мәктәбинин илк көзәл нүмунәси вә гарангушу олмушдур. Бу мәктәбин педагожи коллективи, шакирд континкенти бир сыра педагожи-методик чәһәтдән Азәрбајҗан совет маарифинин сонракы инкишаф мәрһәләләринә дә фајдалы вә сәмәрәли тәсир көстәрмишдир. Мәктәбин мӯәллим вә шакирд коллективинин тәшәббүсү илә 1923-чү илдә А. Шаигин педагожи фәалијјәтинин ијирми иллији кениш тәнтәнә илә гејд едилмишдир.

Тәсадүфи дејилдир ки, А. Шаигин әдәби-педагожи фәалијјәтинин ијирми иллијинә һәср олуна вә бу көркәмли маариф хадими һағгында илк китаб кими гијмәтләндирилән «Талыбзадә Абдулла Шаиг» (1923) адлы топлуда о заман халғ маариф комиссары олмуш Мустафа Гулијевин бир мәктубу да чап едилмишдир. О мәктубда охујуруг: «Абдулла Шаиг бир мәк-

тәбиһ дәр дивары ичиндә чочуглара тәрбијә вермәк вә тәд-
рис етмәк илә кифәјәтләнмәди, кениш Шуралар Азәрбајчаны-
нын һәр кушәсиндә мӯәллимлик јапмаг үчүн шаир вә әдиб-
лијә игдам етди вә өлкәмизин һәр кушәсиндә һөрмәт илә са-
јылды... Ијирминчи әсрин әчнәби әдәбијјаты өз сәләфләринә
борчлу олдуғу кими, Азәрбајчанын јени әдәбијјаты да Шаиг
кими мӯәллимләринә миннәтдар олачаг».

Абдулла Шаигин педагожи-методик фәалијјәтинин совет
дөврү отузунчу илләрин орталарына гәдәр (1934) давам ет-
мишдир. Бу гыса мүддәтдә о, бир тәрәфдән, 1917-чи илдә әса-
сыны гојдуғу вә совет дөврүндә адыны дашыдығы чүмунә мәк-
тәбиндә дәрә дејирди. Дикәр тәрәфдән исә, јеничә тәшкил
едилмиш илк али педагожи институтун аудиторјаларында
әдәбијјат тарихи вә нәзәријјәсиндән мӯһазирәләр охујурду.

Мӯәллим Шаигин нәзәри һазырлығы, педагожи вә мето-
дики усталығыны һамыдан әввәл онун дәрә дедији шакирд-
ләри көрмүш вә гијмәтләндирмишләр. Будур, һәмин мәктәбдә
охујан шакирдләрин өз мӯәллими һаггында үрәк сөзләри:
«Бизәмилли бир тәрбијә көрмүш, јахуд мәнлијини таныјан
бир мӯрәбби лазым иди. О заман мејдана Шаиг атылды...»
(Вәли һачы оглу), «Јазы вә әдәбијјат дәрсләринә лајиг олдуғ-
лары мөвгеји верәрәк јахшы јазанлары тәшвиғ едир, хүсуси
олараг чалышдырырды... Әдәбијјаты өз зөвгү үчүн дејил, мәг-
сәд вә мәфкурәси үчүн голланмышдыр» (Салех Салајев),
«Биз онун һәр бир һәрәкәтини севәр, мәзәммәтләриндән белә,
мәмнун олардыг» (А. Мусаханлы).

Али мәктәб үчүн тәләбә һазырлајан «Шаиг адына нүму-
нә мәктәби» мә'зунлары белә бир фикирдә олмушлар ки, Ша-
иги бир мӯәллим кими шакирдләрә, бүтүн «сифә севдирән
бир шеј вар идисә дә, о да Шаигин бүтүн варлығы иди».

Көрүндүјү кими, мүасир мәктәбләрдә мӯәллимин нүмунә-
синин ојнадығы мӯһүм рол, совет мәктәбинин илк илләриндә
дә хүсуси әһәмијјәт кәсб едән башлыча педагожи амил олмуш
вә һәр шејдән әввәл, мӯәллим Шаигин шәхсиндә өз ифадәси-
ни көзәл тапмышдыр.

Мӯәллим Шаиглә бир мәктәбдә чалышан мӯәллимләр он-
да башга бир марағлы педагожи методик усталығы көрүб тәг-
дир едирдиләр: «Ифтихарыма сәбәб олан сиздәки фитри зә-
кавәтлә, исте'дади-шаирәниздән башга, мәһарәтли мӯәллим
вә ләјагәтли бир мӯрәбби олдуғунуз иди» (Әли Рағиб); «О
дәрә дедији тәләбәләрә әдәбијјат нәзәријјәси вә тарихини өј-

рәтмәкдән башга, онларын үмуми әдәби, мәдәни инкишафна үчүн дә бөјүк сәјлә чалышырды» (Ч. Чәбрајылбәјли).

Абдулла Шаигин әввәлчә Бакынын биринчи реалны мәктәбинин үчүнчү синфиндә, соңра икинчи дәрәчәли нүмунә мәктәбинин бурахылыш синфиндә дәрс дедији илләрдә (1919-1924) бир әдәбијјат мүәллими кими фәргләнән даһа башга нәзәри-методик кејфијјәтләри олмушдур. Бу методик кејфијјәтләр јалныз Шаиг мүәллимин зәнкин ирсини өјрәнмәк үчүн дејил, инди дә әһәмијјәтлидир. О, бу илләрдә белә бир доғру методик тәһәттини тәчрүбәјә мүвәффәгијјәтлә тәтбиғ едирди ки, «әсәл шүчаәт әсәрин дахили мәзмунуну гаврамағ, әсәс мәнасыны дәрк етмәк вә ону сөјләмәкдән ибарәт олмалыдыр».

А. Шаигин бир әдәбијјат мүәллими кими, мүкәммәл әдәби биллик вә педагожи-методик һазырлығлы, устад мүәллим олмасыны өјрәнмәк үчүн онун сабиғ тәләбәси, көзәл инсан вә танынымыш мәдәнијјәт хадими, тәрчүмәчи Адил Әфәндијевин «Унудулмаз мүәллим» адлы мәгаләсиндән өјрәнирик ки, Шаиг инсанлары хүсуси бир гүввә илә өзүнә чәлб едән көзәл мүәллим, гајғыкеш тәрбијәчи олмушдур. Бүтүн синиф ону бөјүк марағ, мәнәббәт вә һәвәслә динләрмиш. Бу көзәл мүәллими һамыја севдирән ән нәчиб әхлағи сифәт ондакы сәмимијјәт имиш. Шаигин ән ади һәрәкәтләри, мәсәлән, синфә кирмәси, шакирдләрлә саламлашмасы, онларла көрүшмәси белә «өз-өзлүјүндә бир әхлағ вә тәрбијә дәрси» олармыш. Шаиг мүәллим нәинки әдәбијјат тарихини, тәһлил етдији бәдиин парчалары, ејни заманда заһирән гуру көрүнән грамматик гајдалары шакирдләринә ширин, чанлы, тәсирли бир диллә баша салмағы усталыгла бачармышдыр. Бунун нәтичәсиндә шакирдләр дәрсин гуртардығыны билдирән зәнkdән сонра белә өз мүәллимләриндән ајрылмағ истәмәзмишләр. Онун: «Инсандыға гүввәт дејил, севки һаким олмалы» кими өзүнә мәхсүс чохлу афоризми вармыш. Азәрбајчан классикләриндән Фүзули, М. П. Вагиф, М. Ф. Ахундов вә башгалары мүәллим Шаигин ән чох севдији сәнәткарлар олмушлар. Бу севкинин нәтичәсидир ки, Азәрбајчан вә дүнја әдәбијјатынын ән көзәл нүмунәләри мәнз Шаиг мүәллимин дәрсләриндә илк дәфә оларат совет мәктәбләринин јарандығы илк илләрдә кәнчлијә чатдырылмышдыр. Бу мәнада да А. Шаиг «Мүнәввәр кәнчлијин илк әдәбијјат мүәллими» олмушдур. Марағлыдыр ки, классикләрлә бәрабәр, А. Шаигин өз мүәсирләри олмуш XX әср

эдәбијјатымызын А. Сәһһәт, М. Һәди, Н. Чәвид кими көркәм-ли сәнәткарлары да онун эдәбијјат дәрсликләриндә вә эдәбиј-јат дәрсләриндә хусуси гәјғи вә методик усталыгла шакирдлә-рә чәтдәрилмиш вә севдирилмишдир. Бу чәһәтдәи онун М. Ә. Сабир ирсинин тәдрисинә мүнәсибәт чох әләмәтлардыр. Абдулла Шаиг өз мүәсирләринин һәјәт вә јарадычылығыны тәртиб етдији дәрсликләрә дахил едиркән вә ја онларын барә-синдә шакирдләрә данышаркән мөвчуд эдәбијјатла—јазычы-ларын әсәрләриндән өјрәндикләри илә әсла кифәјәтләнмәзди. О, чох замаи онларын өзләри илә мәсләһәтләшәр, бә'зән билә-васитә мүәсири олдуғу сәнәткарлардан топладығы јени мате-риаллары дәрсләриндә изаһ едәрди. Будур, о, Һүсәји Чәвид һаггында хәтирәсиндә бу барәдә јазыр: «Орта вә али мәктәб дәрсликләринә дахил етмәк үчүн Һүсәји Чәвиди кениш тәр-чүмәји-һалыны өјрәнмәк истәдим. Одур ки, бир күн бизә кәл-мәсиндәи истифадә едиб мәсәләи она ачдым» (бах: «Әсәрлә-ри», 5-чи чилд, Бакы, Јазычы, 1978, сәһ. 274).

Мүхтәлиф дөврләрдә јашамыш, рәнкарәнк бәди и үслубдә вә бир-бириндән фәргли эдәби мәктәбә мәнсуб олан сәнәткар-лара тәдрисдә нечә јанашмалы: вә бу ишдә һансы методик өл-чүнү әсәс көтүрмәли? кими суал мүәсир методиканы да чидди мәшғул едән мүһүм методик проблемләрдәндир. Абдулла Ша-игин мүәллимлик сәнәти вә методистлик фәәлијјәтинә даир мәнбәләри өјрәниркән ајдын олур ки, бу суала о өз педагожи тәчрүбәсиндә ајдын вә елми чәваб вермишдир. Бу чәвабинди дә хусуси методик гијмәт кәсб едир. «Унудулмаз мүәллим» мәгаләсинин мүәллифи өз мүәллиминин бу методик гәнаәтини белә изаһ едир: Һәр бир јазычынын өз сәчијјәви чәһәтләрини гејд едәрди... Шаирин (М. П. Вагифин—Ч. Ә.) Азәрбајчан эдәбијјаты тарихиндәки мүстәсна мөвгејини тутарлы, сәмими вә сәрраст ифадәләрлә елә тәсвир едир ки, тәләбәләрин көзлә-ри гаршысында вүгарлы бир нәһәнк учалырды» (бах: «Шаи-ганә јад ет», Бакы, Кәнчлик, 1981, сәһ. 47).

Көрүндүјү кими, мәктәбдә һәјәт вә јарадычылығы кечи-лән јазычыларын тәдрисиндә онларын һәр биринин өз фәр-ди јарадычылыг хусусијјәтләрини вә эдәбијјат тарихимиздә-ки мөвгејини әсәс көтүрмәклә Абдулла Шаиг мүәллимлик вә методистлик гәнаәти илә дүзкүн елми мөвгедә дајанмышдыр. Тәсадүфи дејил ки, бу елми мөвге эдәбијјат тәдрисинин инки-шаф мәрһәләсинә дә истигамәт вермишдир. Мүәллим Шаигин

бу методик ән'әнәләри инди дә јашајыр вә дил-әдәбијјат мүәл-лимләринин педагожи тәчрүбәсиндә онлара көмәк едир.

Әдәбијјат мүәллими Абдулла Шаигин совет дәврү педагожи фә-алијјәтинин али педагожи институтла бағлы олан мәрһәләси хүсуси тәдғигата лајигдир. Чүнки Абдулла Шаиг Азәрбајчанда али тәһсилин, хүсусилә дә али педагожи тәһсилин јарадычыларындан бири олмуш-дур. О, бу илләрдә али педагожи институтун тә'сисиндә хидмәти ол-муш Фәтулла Рзабәјли, Һәбиб Маһмудбәјов, Садыг Һүсејнов, Аб-дулла Әфәндизадә вә башгалары илә бирликдә гызғын фәалијјәт көстәрмишдир. Даһа сонра өјрәнирик ки, о, педагожи институтда илк мүәллим шурасынын үзвү сечилән Рәһим Чәфәрәв, Һәбиб Маһмуд-бәјов, Фәтулла Рзабәјли, Мәммәд Әфәндијев, Әли Аббас, Вәли Ху-луфлу (катиб) кими маариф хадимләри илә бир сырада дајанмыш-дыр. Марағлы чәһәт бир дә будур ки, Абдулла Шаиг али педагожи институтун аудиторијаларында Кијев университетинин мә'зунлары: Мустафа Гулијев (сијаси игтисад), Давуд Шәрифов (антроположи), Ленинград университетинин мә'зуну Мәммәд Әфәндијевлә (ријазий-јат) чијин-чијинә чалышыр вә бөјүк мүвәффәғијјәтлә мүһазирәләр охујурду.

Нәзәрә алмағ лазымдыр ки, Абдулла Шаиг али педагожи инсти-тутда дәрс дедији илләрдә онун өзүнүн рәсми али тәһсили олмамыш-дыр. Лакин с. һәјат университети кечмишдир. Шәхси мүталиә мэдә-нијјәти Абдулла Шаиги сөзүн әсл мә'насында көркәмли алим-тәдғи-гатчы сәвијјәсинә јүксәлтмиш вә беләликлә дә о, али тәһсилини Ру-сијанын вә харичи өлкәләрин али мәктәбләриндә алан мүәллимләрлә бир сырада бөјүк инам, зәнкин елми һазырлыг, јүксәк зөвг вә устад педагог-методист кими сәмәрәли фәалијјәт көстәрмишдир.

Али педагожи институтда дәрс демәк Абдулла Шаигин педагожи фәалијјәтиндә јени һадисә иди. О, бу педагожи саһә илә илк дәфә иди ки, мәшғул олмаға башламыш, чәтин фәнләрдән — Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи вә әдәбијјат нәзәријјәсиндән дәрс демәк мәс'улијјә-тини өз үзәринә көтүрмүшдү. Бу чәтинлик һәр шејдән әввәл, онун дәрс дедији фәнләрдән али мәктәб програмы вә дәрсликләринин олма-масы илә бағлы иди. Марағлыдыр ки, Абдулла Шаиг али педагожи институтда дәрс демәјә мәнз бу саһәдәки ән зәрури чәтинлији ара-дан галдырмагдан, мөвчуд бошлуғу долдурмагдан башламышдыр. Тәәссүф ки, дәрс дедији фәнләрдән онун тәртиб етдији програмлар (белә програмлар олмушдур) һәләлик әлдә едилмәмишдир. Лакин А. Шаигин архивиндә галан материаллардан ајдын олур ки, о өз мү-һазирәләринә кениш план тәртиб едир, онлара чидди һазырлашыр-мыш. Мәсәлән, Абдулла Шаигин архивиндә сахланылан вә илк дәфә онун сечилмиш әсәрләринин дөрдүнчү чилдиндә (Азәрнәшр, 1977, сәһ. 207) чап едилән бир мүһазирәнин конспекти бу чәһәтдән сәчијјәвидир. «Азәрбајчан вә Иран әдәбијјаты» мөвзусунда оху-дуғу бу мүһазирәнин ичмалындан ајдын олур ки, А. Шаиг Азәрбајчан әдәбијјатынын Ә. Хагани, Н. Ҷәнчәви, һабелә Шәргин Чәләләддин Руми, Өмәр Хәјјам кими сәнәткарлары һағгында дәрин билијә, ке-ниш елми һазырлыға, орижинал мүлаһизәләрә малик олмушдур. Бу

мүләһизәләр инди дә өз елми дәјәрини сахлајыр. Онуи Низами Кәвчәви һаггындағы фикирләри бу бахымдан гүјмәтлидир: «Низами заманын башга шаирләри кими мәдһ вә сәна етмәкдән чәкинәрәк шаирлик вә ше'рин гөдрү-гүјмәтини һәр шејдән өввәл јүксәк тутан бир шаир олдуғуна сөзләриндәки вүгар вә чиддијјәт дәлилдир» (Әсәрләри, 4-чү чилд, Азәрнәшр, 1977, сәһ. 209). Јахуд Низами Кәвчәвини төвәллүд тарихи һаггында А. Шаигин фикирләри мүасир Низаминшүнаслыг үчүн инди дә марағлыдыр.

Шаигин архивиндә сахланылан гејдләрдән бири дә реализм һаггындадыр. Инди дә елми вә тәдриси әһәмијјәт кәсб едән бу гејдләрдә мүәллим Шаиг реализмин хүсусијјәтләрини өз дәрсиндә Әбдүлһәг Һамид, Балзак, Жорж Сандын фикирләриндән нүмунәләр вермәклә өјрәдәр вә бу јарадычылыг методунун ашағыдакы хүсусијјәтләри үзәриндә дајанармыш: 1. Реализм нәдир?.. 2. Реализмин романтизмдән фәрғи; 3. «Реализм Азәрбајчан чәмијјәтиндә зүһур едән јени ингилаби фикир нәтичәсиндә доғмушдур». 4. «Реализм фәлсәфәдә позитивизм мәктәбинә мүвафигдир» вә с. (Јенә орада, сәһ. 457—458).

Совет һакимијјәти илләриндә Абдулла Шаигин методик фикри тәдричән инкишаф едиб формалашмыш, јени елми мәзмун кәсб етмишдәр.

«Партијанын бәди әдәбијјат сәһәсиндә сијасәти» адлы 1925-чи ил 18 ијун тарихли гәтнамәси, «Әдәби-бәди тәшкилатларын јенидән гурулмасы һаггында» 1932-чи ил тарихли гәрары, һабелә мәктәб вә маарифә даир гәрарлары, Азәрбајчан јазычыларынын (1928), совет јазычыларынын биринчи гурултајларынын (1934) материаллары мүәллим Шаигин дә методик көрүшләринин елми ајдынлығына, мәгалә вә дәрсликләринин методоложи әсасларынын мөһкәмләnmәсинә мүсбәт тә'сир көстәрмишдир. Бу илләрдә Абдулла Шаиг Азәрбајчан классикләри һаггында тәдгигат характерли мәгаләләр јазмыш, педагожи техникум вә икинчи дәрәчәли мәктәбләр үчүн дәрсликләр тәртибиндә сәмәрәли ајтарышлар апармышдыр. Онуи Һәнәфи Зејналлы, А. Мусаханлы, Ч. Әфәндизадә илә бирликдә јаздығы «Әдәбијјатдан иш китабы» (Бакы, Азәрнәшр, 1928), өз елми-методик мүкәммәллији илә сечилир вә Шаигин елми-методик фәалијјәтинин јени вә парлаг сәһифәләрини тәшкил едир. Марағлыдыр ки, бу дәрсликдә ән чәтин вә мүрәккәб әдәби һадисәләрин шәрһи Абдулла Шаигин үзәринә дүшмүшдүр. О, бунларын өһдәсиндән мүвәффәғијјәтлә кәлә билмишдир. Мүәллиф һәмин дәрсликләрдә 1920-1930-чу илләрдә али

мәктәпләрдә Азәрбајҗан дили вә әдәбијҗат тарихиндән оху-
ду мүнәзирәләриндән кенши истифадә етмиш, бир нөв, педаго-
жи тәҗрүбәдән мүнәффәгијҗәтлә кечмиш, тәлим мөвзуларына
тәдрис үчүн мүнәсәб билмишдир. Мәсәлә, «Әдәбијҗатдан иш
дәрслијини XIV-XIX әсрләр Азәрбајҗан вә түрк әдәбијҗаты
тарихи кими чәтин фәслини А. Шаһг јазмышдыр. Мүәллиф
дәрслијин мүнәвфиг фәсилләринә методик чәһәтдән марағлы
гурулмуш «тапшырыглар» әлавә етмишдир. Бу тапшырыгла-
рын тәртибиндә әввәлчә Нәсим, Хәтәи вә башга сәнәткарла-
рын әсәрләриндә тәблиғ олунаи фикирләр «Мүндәричә тәғди-
ри» башлығы алтында группашдырылмыш, сонра исә дил, шә-
кил, бәдин форма, сәнәткарларын шәхсијҗәти вә охунаи әсәр-
ләрдән чыхан нәтичәләр мүнәвфиг сәрләвһәләр алтында груп-
лашдырылыб шакирдләрә тәғдим едилмишдир.

Дәрсликләрдә верилән суал вә тапшырыглар ичәрисин-
дә конкрет бәдин әсәрләрә методик мүнәсибәт хүсуслә марағ
доғурур. М. Ф. Ахундовун «Һачы Гара» комедијасынын гәһрә-
маны Һачы Гараны сәчијҗәләндирмәк үчүн верилән суал вә
тапшырыглар буна ән јахшы нүмунә ола биләр. Әввәлчә мөв-
зу-мәзмун үзрә једди суал әтрафында шакирдләрин диггәтини
чәлб едән мүәллиф, сонра «Формача тәһлил» башлығы ал-
тында ашағыдакы суал вә тапшырыглар үзәриндә шакирдлә-
ри ишләдир: 1. Бу пјесә нә үчүн комедија дејилдир? 2. Комеди-
јада нифағ нечә башлајыр? (Әсәрин композиционуну мүнәһи-
дә единиң). 3. Иштирак едән шәхсләрин бир-бири илә әлағә
вә мүнәсибәтини тәјин един! 4. Әсәрин гәһрәманы илә диқәр
шәхс арасындакы рабитә нәдән ибарәтдир? Әсәрдә динамик
јерләр вармы? Һарададыр? Сәһнәләрин дәјишмәсини гејд
един» вә с.

Мәктәбдә тәдрис олунаи бәдин әсәрләрин сечилмәсинә
вә өјрәдилмәсинә бу чүр ајдын вә конкрет методик мүнәсибәт
Абдулла Шаһгин бир груп мүәллимлә тәртиб етдији вә ијир-
минчи илләрин ахырларында бир нечә дәфә нәшр олунаи
«Әдәбијҗат дәрсләри» (1927/29) китабында өзүнү кәстәрир.

Бу дәрсликдә А. Шаиг педагог-методист кими даһа да ирәли кетмиш, тәлим материаллары үчүн јени јаранан әдәбијјат нүмунәләрини, рус совет әдәбијјаты вә дүнја әдәбијјатындан парчалар төвсијә етмишдир. Беләликлә, бу илләрдә онун тәртиб етдији дәрслик вә програмлар өз тәртиби принципләринә көрә әввәлкиләрдән хејли фәргләнирди.

А. Шаиг дәрә дедији мәктәпләрдә совет ушаглары вә кәнчләрини исте'дадына, бачарығына мөһкәм инаныр, онларла фәхр едирди. О, белә бир доғру әгидәдә иди ки, ијирминчи илләрин кәнчләри илә дағы-дағ үстүнә гојмағ мүмкүндүр. Бу фикирләри о јалныз дәрә дедији синифләрдә, мәгалә вә мәктүбләрында дејил, бәди и јарадычылығында да дәнә-дәнә тәкрат етмишдир. Будур, о, 1921-чи илдә али педагожи институтун тәләбәләринә һәср етдији вә бөјүк бәстәкарымыз Ү. һачыбәјов тәрәфиндән бәстәләнмиш «Кәнчлик маршы» ше'риндә јени һәјатын гуручуларыны «гаранлығы гован, нур сачан дан орду-су» адландырыр. Педагожи техникумун он иллији мүнәсибәтилә 1929-чу илдә јаздығы «Кәнч мүәллимләрә» ше'риндә исә һәјата илк гәдәм атан кәнч мүәллимләри јени гурулушун имканларындан сәмәрәли истифадә етмәјә чағырыр.

Совет һакимијјәти илләриндә Абдулла Шаигин кениш вә фәдакар педагожи вә методик хидмәтләри чохчәһәтли вә рәнкарәнк иди. Ән башлычасы исә кәнчлијә, халғ маарифи чәһәсиндә чалышанлара нүмунә иди. Онун бу сәмәрәли фәалијјәтини Шәфигәханым Әфәндизадә бирчә чүмлә илә мә'наландырыб: Абдулла Шаигин хидмәтләри «Азәрбајчанда олан бу иштибаһ дөврүнүн ән бөјүк гәһрәмәһлыг» нүмунәси олмушдур.

Абдулла Шаиг мүәллимлији илә һәмишә фәхр едәр вә ағыздолусу данышарды. О, 1945-чи илдә јаздығы бир мәгаләсиндә өз үрәк сөзләрини сәмами бир диллә белә ифадә етмишдир: «... Мән бу күн јазычылығымдан зијадә мүәллимлијимлә ифтихар едирәм».

25 копий

78302

«ПРЕПОДАВАНИЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА
И ЛИТЕРАТУРЫ»

(Методический сборник)

Выпуск 2

(На азербайджанском языке)

Приложение к журналу

«АЗЕРБАЙДЖАН МЕКТЕБИ»

Баку — 1982